

В. Окатенко, Р. Зимовець

СКІФСЬКИЙ ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Стаття містить аналіз предметів у скіфському звіриному стилі з сіверсько-донецького регіону Харківської області і прилеглих до неї територій. Автори врахували 75 оригінальних зображень, що прикрашають парадну зброю, кінське спорядження, деталі костюму, культові та ритуальні предмети. Зроблено висновок про прийшлий характер звіриного стилю на Сіверському Дінці в архаїчний період і визначаються його вихідні території та специфіка звіриного стилю сіверсько-донецького регіону класичного й пізнього періодів. До наукового обігу вводяться нові предмети звіриного стилю, які суттєво збагачують уявлення про скіфський період в басейні Сіверського Дінця.

Ключові слова: скіфський звіриний стиль, сіверсько-донецький Лісостеп, скіфська культура, Дніпровське лісостепове Лівобережжя.

ВСТУП

Пам'ятки Сіверського Дінця, як локальна група пам'яток Скіфії VII—III ст. до н. е., стала предметом окремих досліджень з 1960-х рр. (Шрамко 1962; Либеров 1962), значно поживавившись на рубежі століть завдяки роботам Б. А. Шрамка (Шрамко 1998), А. В. Бандуровського, Ю. В. Буйнова (Бандуровский, Буйнов 2000), Л. І. Бабенка (Бабенко 2005) та Д. С. Гречка (Гречко 2010). Втім, попри такий інтерес до скіфських пам'яток регіону, звіриний стиль Сіверського Дінця, як комплексний феномен, залишався поза увагою дослідників.

В рамках статті не можна претендувати на однаково вичерпний опис всіх артефактів, виконаних у традиціях скіфського звіриного стилю регіону. Тому, методологічно, ми змушені сконцентруватися, насамперед, на тих матеріа-

лах, які не знайшли достатнього (насамперед, з точки зору художньо-історичного аналізу) висвітлення у роботах попередників, на нових предметах, а також на аналізі зв'язків скіфського звіриного стилю регіону з іншими територіями Скіфії, виявленні в ньому спільного та особливого. Ця методологічна вибірковість, сподіваємось, буде частково компенсована каталогом відомих нам предметів, виконаних у традиціях звіриного стилю, що походять з басейну Сіверського Дінця¹.

Враховуючи диспропорцію між зображеннями архаїчного та класичного періодів (перші представлені одиничними екземплярами, в той час як другі — масово), у статті запропоновані відмінні підходи щодо їх аналізу. Предмети, що належать архаїчному та ранньому класичному часу будуть розглянуті окремо, у хронологічному порядку, без групування на образи та мегаобрази. В той час як артефакти класичного періоду будуть наводитись відповідно саме до такого групування. Важливу роль в аналізі локальних особливостей звіриного стилю регіону відіграє і розгляд окремих категорій речей, зокрема прикрас, зброї, елементів кінської вузди, одягу, адже існують досить стійкі кореляції між певними категоріями предметів та образами, що їх оздоблюють.

АРХАЙЧНИЙ ПЕРІОД

Звіриний стиль архаїчного періоду представлений дуже обмеженим колом образів та

1. Висловлюємо щирі вдячності І. Б. Шрамко та С. А. Заднікову за надані матеріали із фондів Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна та особистого архіву Б. А. Шрамка і всебічну допомогу у підготовці цієї статті.

артефактів. Речі з достеменно встановленим місцем знахідки, походять з північно-західної території регіону — Люботинського могильника і Люботинського городища (Шеєрманівське), поселень біля с. Старі Валки, округи Коломацького городища, городища в ур. Городище (Куколівське) та давнього поселення на території сучасного міста Харкова — «Саржин Яр».

Голівка птаха — зооморфне завершення кістяного виробу (курган 1 Караванської групи Люботинського могильника) (рис. 1: 1; додаток: 1). Довгий кістяний виріб завершується скульптурною пташиною голівкою, яка є продовженням круглого стрижня, що водночас передає шию птаха. Голівка — лаконічна. Вона складається з основної частини, на якій розміщене велике випукле око та довгого дзьобу, загнутого у кінці. Кількома заглибленими лініями позначені нижня та верхня частини дзьобу. Остання оздоблена поперечними короткими заглибленими лініями, що, ймовірно, передають восковицю. Велике око виступає за верхній контур голови, формуючи півколо; у його центрі — точкове поглиблення. В нижній частині голови око дещо врівноважується геометризмованим очним виступом.

Найближчою аналогією караванській голівці є зооморфне закінчення кістяної шпильки (за іншими визначеннями — булавки чи гачка для прядіння) з зольника поселення Пожарна Балка, у середній течії Ворскли, який датується кінцем VII — серединою VI ст. до н. е. (Андриєнко 1978, рис. на с. 289; Канторович 2015, рис. 1596: 2). Тут також представлена пташина голівка з довгим загнутим в кінці дзьобом, розташована на стрижні-шпиль. Схожим є й оформлення ший птахів геометричним орнаментом у вигляді трикутників (Пожарна Балка) та ромбів (Караван). Головні відмінності полягають у тому, що у голівці з Пожарної Балки око є меншим та більш виступаючим за верхній контур голови, масивніший дзьоб вигнутий, з чітко вираженою восковицею, а короткі рубчики оздоблюють майже весь контур дзьоба (окрім восковиці), а не лише його верхню частину (рис. 1: 2).

Схожий тип орнаменту представлений на кістяному тридирчастому псалії з кургану 2 поблизу с. Жаботин, який також завершується пташиною голівкою, щоправда з коротшим дзьобом, до того ж не загнутим, а закрученим (Вязьмитина 1963, рис. 5: 1). Ще однією аналогією є зображення пташиної голівки на бронзовому дзеркалі з Гера-

симівки, що на Посуллі, середина VI ст. до н. е. (Ильинская 1968, табл. XLVI: 1). Відмінність у тому, що тут показана голівка без шиї, так само, як і на золотій лопаті піхов келермеського меча з кургану 1/III, датованого другою половиною VII ст. до н. е. (Галанина 1997, кат. 1, табл. 7, 8). Пташина голівка, якою завершується ручка кістяної ложки з кургану 6 могильника Нартан також є іконографічною і стилістичною аналогією караванському зображенню (рис. 1: 3—6; Батчаєв 1985, табл. 21: 18).

На думку А. Р. Канторовича наведений вище тип пташиної голівки «виник самостійно, на базі місцевих традицій повнофігурних геометричних і лаконічних зображень птаха з подовженим сильно загнутим дзьобом і оком, що виступає над ним», насамперед таких, як зображення птахів на жаботинській кістяній пластині (Канторович 2015, с. 955). В цілому поділяючи цю точку зору відзначимо, що розглядувана іконографія лаконічної пташиної голівки могла мати й інший вектор генези, пов'язаний з територією Центральної Азії. Адже схожий образ окремої голівки хижого птаха з довгим загнутим дзьобом ми зустрічає-

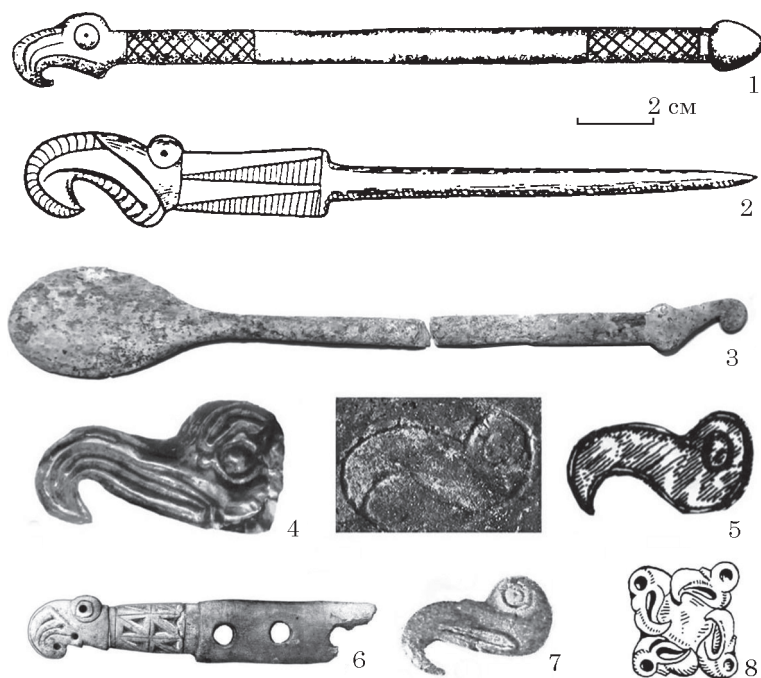

Рис. 1. Голівка птаха з Люботинського могильника та аналогії: 1 — курган 1 Караванської групи Люботинського могильника; 2 — Пожарна Балка, зольник, розкоп IV; 3 — Нартан, курган 6; 4 — Келермес, курган 1/III; 5 — Герасимівка, курган 2; 6 — Жаботин, курган 2; 7 — Уйгарак, курган 69; 8 — Уйгарак, курган 83 (за: Черненко 2000; Андриєнко 1978; Батчаєв 1985; Галанина 1997; Ильинская 1968; Вязьмитина 1963; Вишневская 1973)

Fig. 1. Bird head from the Liubotyn barrow group: 1 — Barrow 1 of the Karavanska group of the Lyubotyn barrow group; 2 — Pozharna Balka, ash hill; 3 — Nartan, barrow 6; 4 — Kelermes, barrow 1/III; 5 — Gerasymivka, barrow 2; 6 — Zhabotyln, barrow 2; 7 — Uygarak, barrow 69; 8 — Uygarak, barrow 83 (after Chernenko 2000; Andrienko 1978; Batchaev 1985; Galanina 1997; Plyinskaya 1968; Vyazmitina 1963; Vishnevskaya 1973)

Рис. 2. Кістяний «Скіпетр» з Провадії-Солніцати (Болгарія). Фото Р. Лешчаков

Fig. 2. Bone «scepter» from Provadia-Solnitsata (Bulgaria). Photo by P. Leshchakov

мо у могильнику Уйгарак, кургани 69 та 83, які традиційно датовані в широкому діапазоні VII—VI ст. до н. е. (рис. 1: 7, 8; Вишнева 1973, табл. XXVIII: 20; XIX: 5). Тут також представлений лаконічний образ з великим оком, що виступає за верхній контур голови, майже непомітною восковицею та відсутністю дрібних деталей, зокрема вуха — характерної риси пізніших пташиних зображень у звіриному стилі. Отже у генезі пташиних голівок, подібних до караванської, можна припускати і вплив більш східних регіонів, зокрема культури саків Приаралля.

Слід зазначити, що з точки зору морфології самого предмета, аналогією караванському виробу є кістяний «скіпетр», нещодавно виявлений на Балканах при розкопках поховання у Провадії-Солніцати (Болгарія)². Шоправда, його завершення увінчує голівка грифобрана, а не хижого птаха, що, вочевидь, ставить його у більш ранню хронологічну позицію (рис. 2). Тим не менше, обидва предмети поєднує форма, завершення одного з кінців зооморфним образом досить архаїчного часу та потовщення протилежного кінця, що виключає його використання як шпильки або заколки. Вочевидь, обидва предмети є статусними речами, призначення яких вимагає уточнення.

Голівка котячого хижака — зооморфне завершення залізного предмета невідомого призначення, можливо ножа (курган 2 Караванської групи Люботинського могильника;

2. https://bnr.bg/varna/post/101885016/unikalen-kosten-skiptar-e-otkrit-pri-razkopkite-v-solnicata-v-provadia?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2reKe7II1Zleslvs8Mm_8-snO0pvg0CDDWx4OtrZ1jCTzdqpPx-IcK_vo_aem_Ad1Ah6xH2x1FW-Z1zoovYjksO-xGd-2kPLkhF004cQKffsn6WuaMDsoleFU7SX86g7h57q8jVJRqbd2z8jaw-WzF

додаток: 2). Витягнута скульптурна голівка хижака, скоріш за все котячої породи, розташована перпендикулярно до ручки, що виконує функцію умовної шиї. Голівка виконана дуже лаконічно. Морда — коротка, з розрізом пащі та наміченими овальними очима. Позаду до голівки примикають два великих вуха листовидної форми. Їх довжина майже дорівнює довжині носової частини. Вуха розташовані в одній площині з головою і прижаті до потилиці, тож можна стверджувати, що майстер прагнув передати образ агресивного хижака.

Точні аналогії цьому зображенню нам не відомі, але, вочевидь, воно вкладається у серію умовних голівок хижаків з оскаленою пащею та прижатыми вухами, досить розповсюджену в рамках архаїчного скіфського звірино-стилю. Віддаленими аналогіями зображенню є голівки хижаків на трьохдирчастому псалії з Журовки, курган без номера (Ильинская 1975, рис. 8). За своїми морфологічними ознаками псалій датується серединою VII — серединою VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 27). За власне зооморфними ознаками, подібними до пізніших взірців, псалій можна датувати першою половиною VI ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 193). Подібними є бронзові бляхи з кургану 9 біля Мачух, перша половина V ст. до н. е. (Могилов 2008, рис. 94: 16—18) і зображення на навершії ручок залізних ножів з кургану 491 біля Макіївки (Галанина 1977, табл. 12: 6) та Західного Більського городища (Шрамко 1987, рис. 39: 1), обидва не пізніше першої половини V ст. до н. е.

За фрагментом срібного ритону з кургану 2 Караванської групи ця пам'ятка датується рубежем VII—VI — першою половиною VI ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022). Відповідно, цим часом повинен датуватися і розглядуваний предмет зі скульптурною голівкою хижака.

Голівка хижого птаха або грифона — кістяна пряжка-пронизка (Люботинське городище; рис. 3: 1; додаток: 3). У безпосередній близькості від Люботинського могильника знаходиться епонімне городище, на якому була виявлена фрагментована кістяна пряжка-пронизка — деталь кінської вузди — у формі голівки грифона або хижого птаха (Шрамко 1998, с. 123).

Масивна голова була посаджена на умовну шию, в якій знаходилися отвори для ремінців (ця функціональна частина пряжки-пронизки не збереглася (помітні сліди зламу). Голівка — скульптурна, у плані — підтрикутної форми, з плоскою верхньою частиною. Круглі очі показані контррельєфними лініями. До голови примикає невеликий закручений дзьоб. Одна зі сторін голівки збереглася краще і на ній чітко помітний різний завиток, що ділить дзьоб на верхню і нижню частини. Такий самий завиток, виконаний контррельєфною лінією, розташований і на щопці птаха. Обидва завитки утворю-

ють дзеркально-симетричну S-подібну фігуру. На другій стороні голівки ці деталі непомітні

Закласифікацією О. Д. Могилова люботинська пряжка належить до «пряжок-пронизок, в яких голова хижого птаха розташована зверху» (Могилов 2008, с. 69). 6 подібних виробів походить з кургану 9 біля Попівки, Посулля, 3 — з західно-подільської групи (кургани 1 біля Братишева і Городниці), 1 — з Тясмина (курган 38 біля Гуляй-Города). Датуються вони серединою VII — першою половиною VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 69).

Варто зазначити, що, на відміну від наведених аналогій з великим, масивним, трохи підведеним догори дзьобом, що підміняє собою більшу частину голови, люботинський птах має відносно маленький, приставлений до голови під прямим кутом дзьоб. За цією специфічною рисою найближчими аналогіями люботинському птаху є пряжка-пронизка, що походить з Сард (Мала Азія) та з колекції музею Метрополітен в Нью-Йорку, на що вже звертав увагу О. Д. Могилов (рис. 3: 2, 3; Могилов 2008, с. 69—70; Иванчик 2001, с. 82, рис. 34: 4, 9).

Б. А. Шрамко датував люботинську пряжку-пронизку VI ст. до н. е. на підставі аналогій з кургану 2 біля Вовківців та 482 біля Басівки (Шрамко 1998, с. 123). З цією датою погоджується і А. Р. Канторович, який вказує на «явно наслідкований» характер досить аморфного люботинського зображення, що свідчить про пізнішу дату його виготовлення — VI ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 691). Ми, зі свого боку, підкреслимо оригінальний характер цього виробу, який, вочевидь, належав руці місцевого майстра. Враховуючи малоазійські аналогії ймовірно датування люботинської пряжки-пронизки навряд чи виходить за межі першої половини VI ст. до н. е.

Голівка копитного (коня або лося) — зооморфне завершення кістяного псалію (розорений зольник на поселенні біля с. Старі Валки; додаток: 4). Відрізняється приблизно половина трьохдирчастого кістяного псалію, один з кінців якого закінчується профільним зображенням голівки копитного. Носова частина передана характерним потовщенням, щелепний виступ показаний прямим кутом. Око, ніздря та щелепний виступ акцентовані радіальними кружечками (Окатенко, Могилов 2021, рис. 3: 1). Відповідно до класифікації В. А. Ільїнської тут зображено голівку коня, що біжить, з витягнутою мордою та прижати-ми до потилиці вухами (Ильинская 1965, с. 89). Особливістю, але не унікальною рисою валківської голівки є відсутність вуха, так само,

як, наприклад, на одному з псаліїв з кургану біля Вовківців (Ильинская 1965, рис. 1: 8), або на псалії з кургану 1 біля Райгороду (Могилов 2008, рис. 45: 5, 6). Втім слід відзначити, що ця риса, у купі з горбоносою мордою та вислими губами зближує зображення з профілем безрогого лося.

Аналогії і самому виробу (трьохдирчасті та трьохпетельчасті псалії), і його зооморфному закінченню належать до VII—VI ст. Переважна їх більшість (більше 20 екз.) походить з Посульських курганів (збірка: Могилов 2008, с. 181, рис. 44; 45: 1; 46: 1—5, 8—12). Чотири екземпляри походять з Більського городища на Ворсклі (Могилов 2008, рис. 45: 2—4; 46: 7), одиничні — з басейну Псла та Тясмину (Могилов 2008, рис. 46: 6; 45: 5—7).

Кістяна протома баранчика — предмет невідомого призначення (розораний зольник на поселенні біля с. Старі Валки; рис. 4: 1; додаток: 5). Предмет зберігається у Валківському краєзнавчому музеї (інв. № 9431 Р3396) і публікується вперше. Поверхня відполірована, має світло-жовтий колір.

Закінчення кістки майстерно використане для передачі об'ємної протоми барана, розрахованої на всебічний огляд. Видова належність чітко визначається за двома характерними рогами з поперечним рифленням, які оточують очі та приплюснутим носом з двома ніздрями. Голівка посаджена на масивну шийку форми неправильної трапеції. Шия переходить в основну частину голови, підтрикутої у плані форми. З обох боків голови розташовані великі очі, пере-

Рис. 3. Голівка хижого птаха або грифона з Люботинського городища та аналогії: 1 — Люботинське городище (фото С. А. Заднікова); 2 — Сарди, Мала Азія; 3 — музей Метрополітен, Нью-Йорк (за: Иванчик 2001)

Fig. 3. The head of a bird of prey or griffin from the Liubotyn settlement and a parallels: 1 — Liubotyn settlement (photo by S. Zadnikov); 2 — Sardis, Asia Minor; 3 — Metropolitan Museum of Art, New York (Ivanchik 2001)

Рис. 4. Кістяна протома баранчика з поселення біля с. Старі Валки та аналогії (фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської): 1 — Валківськт поселення; 2 — Келермес, курган 1/В (за: Галанина 1997)

Fig. 4. Bone protome of a ram from the settlement near Stari Valky village and a parallels (photo by V. M. Okatenko; drawing by T. V. Menchynska): 1 — Valky settlement; 2 — Kelermes, barrow 1/B (after Galanina 1997)

дані поглибленою зіницею, яка оточена рельфним валиком, що передає очницю. Зверху та ззаду очі оточені двома масивними рогами, модельованими рельфними валиками. Роги розходяться від носової частини до свого закінчення на потилиці, утворюючи трикутник (при

розгляді у плані зверху). Носова частина — маленька, приплюснута, з характерним горбатим завершенням. На її закінченні двома поглибленнями передані ніздрі. Рот не позначений.

Повні стилістичні аналогії зображенню нам не відомі. Але безсумнівною іконографічною

аналогією є 4 зображення з Келермеського кургану I/В, друга третина VII ст. до н. е., що оформлюють верхні частини кістяних стовпчиків-розподільників (рис. 4: 2; Канторович 2015, с. 1507: 1—4). У більшості зображень барана, виконаних у скіфському звіриному стилі, ріг огинає око знизу, здійснюючи коло від потилиці, під оком, до початку носової частини. І у валківському, і в келермеських зображеннях навпаки, роги показані інвертовано: вони виходять з простору між очами та носом й огинають очі зверху, розходячись та розширюючись у напрямку потилиці. Подібним є і зображення концентричного ока з зіницею, акцентованою поглибленням та очницею, переданою рельєфним валиком. А також маленької носової частини з акцентованими ніздрями.

Відмінність полягає у тому, що келермеські зображення є набагато більш розробленими, вони рясніють деталями, особливо у передачі рогів, які, до того ж, є об'єктом зооморфної трансформації у голову хижого птаха. Окрім того, у валківського баранчика відсутнє вухо, яке, у келермеських аналогах, врівноважує носову частину. В цьому контексті валківське зображення варто розглядати як доволі грубе, «провінційне» наслідування келермеським взірцям. Але, вочевидь, місцевий майстер був знайомий з основними принципами побудови відповідної іконографії, яку він і втілює у доступному йому матеріалі. Тому час створення цього зображення може бути визначений другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Бронзова бутероль від піхов акінака у формі голови хижого птаха (Харківська обл.; додаток: 6). Депаспортизована бутероль зберігається у фондах Харківського історичного музею³. Сплощена підквадратна втулка, призначена для насаджування на кінцівку піхов, передає товсту шию, яка завершується скульптурною голівкою хижого птаха. Остання складається з великого ока, що виступає за верхній контур голови та масивного дзьобу овальної форми. Око концентричне, модельоване двома рельєфними лініями, зіниця акцентована вдавленою точкою. Дзьоб прорізний, з масивною закрученою верхньою частиною. В його отворі розташований короткий язик.

У спеціальній статі, присвяченій локальним особливостям бронзових бутероль, одним з авторів цієї статті було враховано 24 вироби⁴, а також виділені 3 локальних типи — 2 кавказьких (з цієї території походила половина всіх відомих на той момент бутероль) та Північнопричорноморський тип «Реп'яхувата Могила». Бутероль з Харківської обл. була віднесена нами до

останнього типу, за характерним витягнутим дзьобом (у кавказьких бутероль дзьоби — закруглені) (Зимовець 2016, с. 80). При цьому лише на харківській бутеролі ми зустрічаємо таку специфічну передачу ока — двома концентричними лініями з акцентованою вдавиною зіниці у центрі. За аналогією з бутероллю з Реп'яховатої Могили цей виріб може бути датований кінцем VII — початком VI ст. до н. е.

З басейну Сіверського Дінця походить досить репрезентативна серія *залізних ножів з ручкою, що закінчується стилізованою голівкою хижого птаха з закрученим прорізним дзьобом*. Це артефакти з поселення «Саржин Яр», Харків (Шрамко, Задников, Пеляшенко 2007; Шрамко 2007; Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 161—162), городища в ур. Городище (Буйнов, Гречко 2005, с. 14, рис. 1: 15) і округи городища Коломак (рис. 5: 2, 4; 6; додаток: 7—9).

Автори розкопок Саржиного Яру вказують, що «цільнозалізні ножі з зооморфним оформленням руків'я звичайні на пам'ятках V ст. до н. е.» (Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 161), хоча саме поселення датується другою половиною VI—V ст. до н. е. Проте лише 2 з 9 відомих нам екземплярів ножів, руків'я яких завершуються голівкою хижого птаха відносяться до V ст. до н. е. Це ніж з кургану 402 біля с. Журівка, перша половина V ст. до н. е. (рис. 5: 3; Петренко 1967, табл. 17: 40) та ніж зі Східного Більського городища, датований у широкому діапазоні V ст. до н. е. (рис. 5: 8; Шрамко 1987, рис. 55: 9). Варто звернути увагу, що зображення пташиної голівки на обох ножах суттєво відрізняється від решти. У журівського птаха дзьоб не закручений, до того ж його голова відносно добре деталізована, що узгоджується з його пізнішим датуванням по відношенню до основної групи аналогічно оформлених ножів. Дзьоб умовного птаха (однозначна ідентифікація образу навряд чи можлива) зі Східного Більського городища також не закручений.

Нижня хронологічна границя побутування ножів з закрученим прорізним дзьобом встановлюється екземпляром з горизонту Б2 зольника 28 Західного Більського городища: остання чверть VII — перша чверть VI ст. до н. е. (рис. 5: 7; Шрамко 1995, рис. 5). Курган 1 (1886) у с. Вовківці, де також був знайдений ніж з аналогічним дзьобовидним закінченням ручки, датований VI ст. до н. е. (рис. 5: 5; Ильинская 1968, табл. XXXII: 15, с. 193). На нашу думку, інші ножі з закрученим дзьобовидним завершенням, що не мають чітких хронологічних прив'язок, мають бути датовані періодом кінця VII — VI ст. до н. е., можливо, самим початком V ст. до н. е. Це ножі з Матронинського городища (Бессонова, Скорый 2001, рис. 65: 8), Криму (рис. 5: 1, 6; Скорый, Зимовець 2021, с. 240, кат. 534) та, власне, Сіверського Дінця. При цьому, зважаючи на сусідство регіону з басейном Ворскли та Сули, ножі з Сіверського Дінця, скоріш за все, склада-

3. Входила до експонатів, представлених на археологічній виставці 1942 року (Бабенко 2022, с. 180—181).

4. Наразі їх кількість зросла (Скорый, Зимовець, Окатенко 2020, с. 114—115).

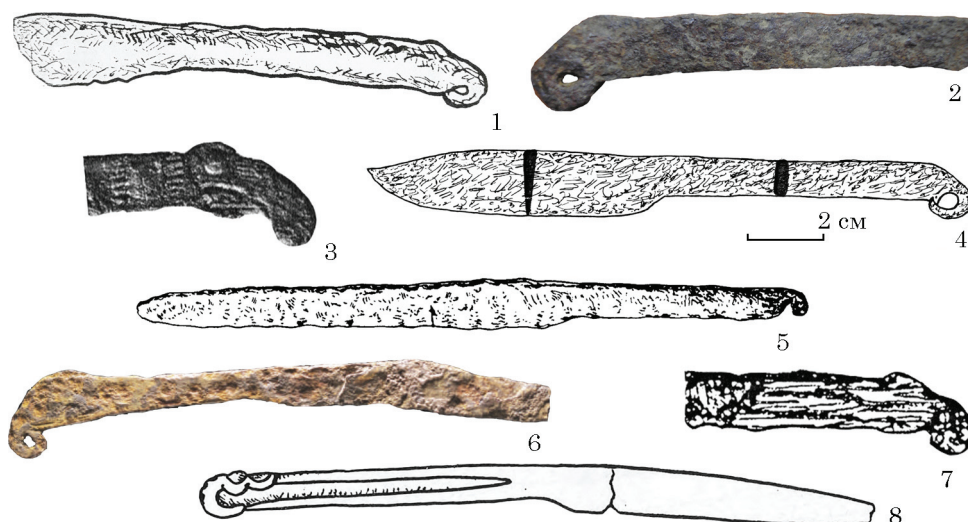

Рис. 5. Ножі з ручкою, прикрашеною голівкою хижого птаха: 1 — Мотронинське городище; 2 — поселення Саржин Яр; 3 — Журівка, курган 402; 4 — городище біля хут. Городище; 5 — Вовківці, курган 1 (1886); 6 — горний масив Кубалач, Крим; 7 — Західне Більське городище, зольник 28; 8 — Східне Більське городище (за: Бессонова, Скорый 2001; фото С. А. Заднікова; Петренко 1967; Буйнов, Гречко 2005; Ильинская 1968; Скорый, Зимовец 2021; Шрамко 1987; 1995)

Fig. 5. Knife grips decorated with the head of bird-predator: 1 — Motronynske hillfort; 2 — Sarzhyn Yar settlement; 3 — Zhurivka, barrow 402; 4 — hillfort near Horodyshe village; 5 — Vovkivtsi, barrow 1 (1886); 6 — Kubalach mountain range, Crimea; 7 — Western Bilske hillfort, ash hill; 8 — Eastern Bilske hillfort (after Bessonova, Skoryi 2001; Petrenko, 1967; Buynov, Hrechko 2005; Ilyinska, 1968; Skoryi, Zymovets 2021; Shramko 1995; 1987)

Рис. 6. Залізний ніж з околиць Коломацького городища. Валківський краєзнавчий музей, інв. № 9432 Р 3398 (фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської, І. С. Баєвої)

Fig. 6. Knife handle from Kolomak hillfort. Valky Museum of Local Lore, inv. no. 9432 R 3398 (photo by V. M. Okatenko, drawings by T. V. Menchinska and I. S. Bayeva)

ються у рамки VI ст. до н. е., що підтверджується і думкою про характерність ножів з зооморфним завершенням ручки саме для архаїчного періоду (Shelekhan 2022, p. 335).

Зображення голівок хижих птахів на ручках ножів, як правило, сформовані за єдиною іко-

нографічною схемою: плоскісна голова птаха (у якій, як правило, одна зі сторін пророблена краще за іншу) є продовженням ручки, що виконує функцію умовної шиї. Закінчення ручки має невелике потовщення, яке передає голову птаха. У її верхній частині намічене око. Від ока голова скошена до низу, переходячи у закручений дзьоб, що утворює кільце з отвором у центрі.

Від цієї класичної схеми відрізняється ніж з Коломаку. Предмет зберігається у Валківському краєзнавчому музеї (інв. № 9432 Р 3398) та публікується вперше (рис. 6). Якщо у всіх відомих для нас екземплярах ножів як з Сіверського Дінця, так і з інших регіонів Скіфії голова є позовжнім продовженням ручки, на коломацькому ножі голова розташована перпендикулярно ручці. Контур голови утворює овал неправильної форми. На меншій стороні овалу, контррельєфною лінією, чітко показане кругле око. З протилежного боку розташований круглий прорізний дзьоб, підкреслений контррельєфною лінією. Опуклість між оком та дзьобом, ймовірно, передає восковицю. Як бачимо, від інших ножів «пташиної серії» ніж з округи Коломацького городища відрізняється не лише розташуванням голови відносно шиї, але й більшою розробкою окремих деталей.

Припускається, що такого роду ножі з зооморфним закінченням ручки мали ритуальний характер та могли використовуватися для жертвоприношень (Бессонова, Скорый 2001, с. 97). У будь-якому разі, це неординарні предмети, які вказували на високий соціальний ранг їх володарів.

РАННІЙ ЕТАП СЕРЕДНЬОСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

До другої половини VI — початку або першої половини V ст. до н. е. можуть бути зараховані 4 зображення, що оформлюють закінчення кістяної ложечки, кінці бронзового двудирчастого псалія та золоту нашивну бляшку.

Голова хижака на завершених ручки кістяної ложечки (зольник 3, поселення біля станції Шовкова, округа Караванського городища; рис. 7; додаток: 10). Ручка закінчується голівкою хижака, скоріш за все вовчої породи, з довгою мордою та трикутним вухом. Зображення одностороннє. Голівка розташована майже перпендикулярно до ручки ложки (трошки піднята по відношенню до неї). Ручка виконує функцію шиї звіра. Голівка — видовжена та дещо вигнута від основи до носової частини. Паща показана відносно широкою різною лінією. Мигдалевидне око позначене вузькою лінією, яка спереду переходить у невелику сльозницю. Непропорційно велике вухо стирчить вгору та назад, утворюючи тупий кут по відношенню до голови. У вусі трикутником показана вушна раковина, заповнена штриховкою (Шрамко 1962, с. 266, рис. 79: 2; 1964, рис. 1: 21).

Б. А. Шрамко вважав, що голівка на верхів'ї ложечки з Шовкової, за характерною горбоносою мордою, належить лосю (Шрамко 1964, с. 188). Але А. Р. Канторович вказує на композиційну подібність голівки з Шовкової хижакам на навершії ножів з курганів 6 Берестняги, 491 Макіївки та на бронзових бляхах з кургану 9 біля Мачух. При цьому місцевий автор переосмислив образ і відобразив, замість котячого, більш знайомого йому вовчого хижака з видовженою головою. В ході цього провінційного наслідування посилюлася і геометричність зображення (Канторович 2015, с. 211). Утім, обидва автори збігаються у тому, що розглядуване зображення слід відносити до кінця VI — першої половини V ст. до н. е.

Слід відзначити, що сам виріб, який оздоблює це зображення хижака, є одним з найхарактерніших елементів савроматської культури (Смирнов 1964, с. 160), що вказує на можливий напрямок культурного впливу.

Голова лося та протома хижака на псалії (місце знахідки не відоме, зберігається у фондах Харківського історичного музею; додаток: 11, 12). Двудирчастий псалій закінчується редукованими профільними зображеннями лося та хижака, розташованими перпендикулярно стрижню, дзеркально по відношенню один до одного. Зображення строго профільні (Вальчак 1998, с. 21, рис. 6: 9).

Вкрай лаконічно передана голова лося посаджена на відносно тонку шию — загнутий кінець стрижня псалія. Лось ідентифікується завдяки характерному контуру голови та, особливо, її носової частини з розширенням та переломленням. Знизу до носової частини прими-

Рис. 7. Кістяна ложечка з поселення біля станції Шовкова, неподалік Караванського городища (Шрамко 1962; фото з архіву Б. А. Шрамка)

Fig. 7. The handle of a bone spoon from a settlement near Shovkova station (after Shramko 1962; photo from Boris Shramko's archive)

кає рельєфна складка, що передає нижню губу. Її край трошки відігнутий до низу, що також притаманне зображенням лося. Концентричне око розташоване в місті переходу умовної шиї до голови та ледь виступає за контур останньої. Показане рельєфним кружком та оточуючою його рельєфною лінією.

На протилежному кінці псалія розташована протома хижака. Звір показаний з зігнутою та підтиснутою під підборіддя передньою лапою, випуклою лопаткою та короткою «котячою» головою. Остання показана вкрай лаконічно: виділені носова частина та нижня щелепа, отвір між якими передає напіввідкриту пащу; позаду розташоване невелике округле вушко.

Дуже близькою і єдиною відомою нам аналогією псалію з Харківського історичного музею є екземпляр з кургану 522 (Юр'єва Гора) біля Сміли (Вальчак 1998, с. 22; Могилов 2008, с. 35, рис. 71: 8). Відмінністю смілянського псалія є прорізний отвір рота лося. О. Д. Могилов датує обидва псалії початком середньоскіфського часу, тобто кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 35).

Рис. 8. Золоті нашивні бляшки у вигляді котячого хижак, що згорнувся (фото В. М. Окатенко; рисунок В. Ф. Омельченко): 1 — зі зруйнованого кургану групи 2 біля Старого Мерчика; фото аверс / реверс; 2 — на золотій бляшці з колекції «Платар» (за: Платар 2004)

Fig. 8. Gold applique in the form of a curled up feline: 1 — destroyed barrow of group 2 near Staryi Merchyk (photo V. M. Okatenko, drawings by V. F. Omelchenko); 2 — Platar collection (after Platar 2004)

Щодо самих звіриних образів, слід відзначити незвичне зображення голови лося — без рогів та з видовженою носовою частиною, яка нагадує великий дзьоб птаха. Попри відсутність прямих аналогій, подібна схема лаконічного зображення голови лося (велика, дещо розширена носова частина, велике око в основі голови, відсутність рогів) отримує розповсюдження з другої половини — кінця VI ст. до н. е. Цікаво, що на ранніх етапах цей образ фігурує, переважно, як суб'єкт зооморфної трансформації лопатки іншого звіра. Такими є голови лосів на плечі великого хижак та плечі оленя зі срібних псаліїв Ульського кургану 2 (Канторович 2022, с. 58: 13, 14), на плечі хижак на бронзовому псалії з цього ж кургану (Канторович 2022, с. 58: 12), на лопатці хижак, що згорнувся на великій та малій бронзових бляшках з кургану 2, поховання 3 біля села Долине (курган Кулаковського) у Криму (Яковенко 1976, рис. 6, 7) та кургану 6 біля Ковалівки у Побужжі (Ковпаненко, Бунятян 1978, с. 136, рис. 1: 39). Близьким до розглядуваного є зображення на рукоятці ножа з села Некрасове, Крим (Скорий, Зимовець 2014, с. 137, кат. 402). Найпізніші зображення цього типу на золотих бляшках датовані IV—III ст. до н. е. і походять з кургану 5 біля Мастюгіно (Середній Дон) (Канторович 2022, с. 58, рис. 17—19).

Прототипом іконографії котячого хижак, вочевидь, були повнофігурні зображення звіра з вертикально опущеною головою, горизонтальною стопою та передпліччям, що впирається в підборіддя (звір, що припав на всі чотири

лапи). Вони походять, переважно, з архайчних пам'яток Північного Кавказу та Поворскля: курганів 5, 7, 13 могильника Новозаведенне II, Північний Кавказ (Петренко, Маслов 1999, рис. 1: 4, 6; Петренко, Маслов, Канторович 2004, рис. 4: 12; Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 2Б; 5: 15), кургану 13, «Могила Опішлянка» біля с. Деревки і «Вітова Могила», басейн Ворскли (Канторович 2022, с. 6, рис. 9; 10), Західного Більського городища (Шрамко 1987, рис. 38: 10; 1995, рис. 1: 25), с. Єнківці у середній течії Сули (Могилов 2008, рис. 104: 2). Втім, відсутність кільчастої проботки очей, носу, вух не дозволяє датувати зображення хижак на харківському псалії архайчним часом. Враховуючи хронологію зображень голови лося з розширеною носовою частиною та гіпертрофованим оком псалій може бути датований кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.

Золота нашивна бляшка у вигляді котячого хижак, що згорнувся (зруйнований курган групи 2 біля с.мт Старий Мерчик; рис. 8: 1; додаток: 13). (Бандуровский 2002, с. 90; Окатенко, Буйнов 2010, с. 79—80). Зображено хижак з масивним тулубом та шиєю, короткою головою та тонкими лапами. Фігура хижак утворює коло, при цьому акцентована кружком ніздря змикається з трохи більшим кружком закінчення хвоста. Зображення щільно заповнює весь простір утворюваного його фігурою кола. На широкому тулубі добре виділені стегно та лопатка. Від них відходять відносно тонкі лапи, при чому передня лапа — пряма, коротка, а задня — зігнута та відносно довга. Обидві лапи розташовані паралельно одна одній і завершуються трьома великими пальцями. Велика голова посаджена на масивну довгу шию і модельована кружками та овалами, які передають око, ніздрю, пашу, вуха та щок. Око — витягнуте, мигдалевидне, з виділеними зіницею та очницею. Ніздря передана вдавненою точкою. Вона візуально врівноважена трохи видовженим вухом, прижатим до шиї. Паша овальна, напіввідкрита, окантована рельєфною лінією. Виступ щок акцентований випуклим овалом. Голова відділена від масивної шиї короткою половою рельєфних рубчиків, розташованих під вухом, що передають шерсть. Загальний контур голови показаний досить реалістично, а гармонійність її деталей добре передає образ котячого хижак (тигра?).

Поєднання рис умовності та реалізму (особливо у зображенні голови та пальчастих лап) виділяє це зображення на тлі інших котячих хижаків, що згорнулися. Єдиною відомою нам прямою аналогією є нашивна бляха, представлена у колекції «Платар» (Платар 2004, с. 105, кат. 17). Збіг розмірів бляшок, а також ідентичність деталей зображень (включно з отворами для нашивання) дозволяє припустити, що вони виготовлені одним штампом та, ймовірно, належали до єдиного комплексу прикрас (рис. 8:

2). Тобто, скоріш за все, бляха з колекції «Платар» також походить з поховання біля Старого Мерчика.

Стилістичними, але непрямими аналогіями старомерчанському хижаку є зображення на бронзовій блясі — деталі кінської вузди з поховання 5 мису Ак-Бурун на Керченському півострові (Яковенко 1970, с. 56, рис. 24: 3; Канторович 2015, с. 1341, рис. 1), а також 9 бронзових блях з IV Семибратнього кургану (Коровина 1957, рис. 7: 5; Канторович 2015, с. 1341, рис. 3). На відміну від старомерчанського, акбурунське зображення ажурне: прорізами показані паща, а також простори між тулубом та ногами, хвостом та стегном, шиєю та лапами. На шії більш чи менш реалістично показана лезова грива. Лапи передані дуже умовно. Леви з Семибратнього городища також мають свої відмінності: рельєфний кружок між лапами, шерсть на спині, два великих пальця на лапах.

В. М. Окатенко та Ю. В. Буйнов датували золоту бляшку зі Старого Мерчика VI ст. до н. е., орієнтуючись на ранні взірці образу хижака, що згорнувся (Окатенко, Буйнов 2010, с. 79). Але А. Р. Канторович вважає це зображення похідним від семибратнього та акбурунського і відносить до другої половини V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 110).

На нашу думку, достатніх підстав для такої високої дати немає. Попри подібність всіх трьох зображень, казати про єдину хронологічну лінію Ак-Бурун — IV Семибратній курган — Старий Мерчик досить важко. На акбурунському зображенні помітний вплив грецького реалізму, семибратні ж леви відносяться до доволі своєрідної художньої традиції кола Семибратніх курганів. Зображення зі Старого Мерчика виявляє більшу подібність (голова, задня лапа, пальці) до образу котячого хижака, розповсюдженого на хрестовидних бляхах та деяких бляшках-деталях кінської вузди, які А. Р. Канторович об'єднує у групу «ольвійсько-басівських», датуючи другою чвертю VI — початком V ст. до н. е. (рис. 9; Канторович 2015, с. 110—114). Тож, хронологічні рамки сатромерчанського зображення можна визначити між «ольвійсько-басівською» та «акбурунсько-семибратнінською» серіями — другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. Скоріш за все воно є місцевою розробкою образу хижака з хрестовидних блях та подібних їм зображень, переважна більшість з яких походить з Дніпровського Лісостепоного та Степового Лівобережжя (Скорий, Зимовець 2021, с. 309).

Голова хижого птаха та котячий хижак з витягнутими лапами — зображення на фрагменті вепрячого ікла (поселення Огульці 1; додаток: 14, 15). Ікло поєднує в собі 2 зображення: голову хижого птаха, яку імітує сама форма ікла, та хижака, розташованого на його широкій частині, перпендикулярно голові птаха. Витягнута голова завершується гострим

Рис. 9. Аналогії образу котячого хижака, що згорнувся: 1 — бронзова бляха з Айвазовського, Крим; 2 — Водяне, Мелітопольський р-н; 3 — мис Ак-Бурун, пох. 5, 4-й Семибратній курган (за: Скорий, Зимовець 2021; Канторович 2015)

Fig. 9. An images of curled up feline: 1 — bronze plate from Aivazovske (Crimea); 2 — Vodyane, Melitopol district; 3 — Cape Ak-Burun, grave 5, 4th Semibratnyi Kurgan (after Skoryi, Zymovets 2021; Kantorovich 2015)

дзьобом. Врізаними лініями показаний овальний отвір дзьоба зі штриховкою усередині. Ніздря має вигляд невеличкої круглої ямки. Оком, скоріш за все, слугувала голова хижака, чи, можливо, вся його фігура.

Хижака показано у профіль, з витягнутими лапами. Зображення у край стилізоване. Велика овальна голова опущена донизу і лежить на закінченні передньої лапи. Догори стирчить маленьке вухо. Голова посаджена на масивну шию, рівну за шириною грудній клітині. Тулуб поступово звужується до задньої частини. Лапи зігнуті під прямим кутом (Задніков 2023, с. 143—144, рис. 6—7).

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД

На V—IV ст. до н. е. припадає основна кількість виробів, оформлених у скіфському звіриному стилі. Найбільш яскраві пам'ятки, в яких вони виявлені, — Пісочинський та Старомерчанський могильники. До цього ж періоду відносяться такі репрезентативні пам'ятки, як кургани 3 і 5 біля с. Протопопівка, курган 2 групи 1 у Малої Рогозянки, курган 6 біля с. Веселе. З поселень регіону також походить певна кількість знахідок бронзових деталей кінської вузди, портупейних гачків та інших виробів, оформлених у звіриному стилі.

Образи хижаків. Вовчий хижак, що згорнувся — бронзові бляхи-нащічники (курган 5

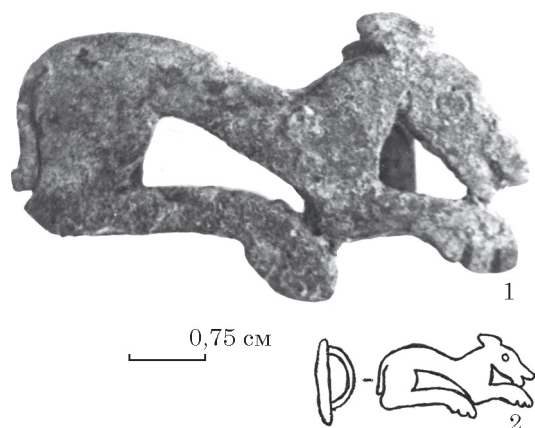

Рис. 10. Вовчий хижак з кургану 6 біля с. Веселе (фото з архіву Б. А. Шрамка; за: Шрамко 1978)

Fig. 10. Wolf from barrow 6 near Vesele village (photo from B. A. Shramko's archive; after Shramko 1978)

біля с. Протопопівка). Представлені вовчі хижаки — з вузьким тулубом, шиею та ногами, видовженою головою, витягнутим листовидним вухом, коротким хвостом (додаток: 16; Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 56). Зображення ажурні: прорізи відділяють тулуб, шию та хвіст від ніг. Останні розташовані в центрі композиції і паралельні одна одній. Верхній контур лопатки оздоблений рубчиками, які закінчуються рудиментом зооморфного перетворення у пташину голівку. Видовжена голова — з маленьким круглим оком, вузьким носом та довгим овальним вухом. Вся фігура звіра згорнута таким чином, що округлий кінчик носу змикається з кільчастим кінчиком хвоста.

Звірі з Протопопівки належать до досить розповсюдженого іконографічного типу вовчого хижаків з витягнутим вузьким тулубом, видовженою головою та довгими ногами, представленого більш ніж 30 виробами на всій території Скіфії та на Північному Кавказі. Зображення цього типу з'являються, скоріш за все, у Північному Причорномор'ї (бляхи з кургану Кулаковського у Криму) і, в першій половині V ст. до н. е. широко розповсюджуються у лісостеповій Скіфії (Полідович 1994, с. 75). У переважній більшості, вони оформлюють бляхи — деталі кінської вузди. Територіально наближені аналогії: бляхи з Книшівського городища, басейн Псла (Могилов 2008, рис. 102: 1), курганів 1 та 8 (ВУАК) групи «Частих» (Шкурко 1976, рис. 3: 6; 5: 1), біля с. Староживотинне та кургану 10 біля с. Руська Тростьянка (Пузикова 2001, рис. 14: 4, 5; 63: 3), Середній Дон.

Бронзові нащічники з кургану 5 входили до складу комплексу кінської вузди, яка включала в себе лунницю, круглі та багатогранні ворворки, бляхи з круглим щитком напівсферичної форми. Комплекс знахідок у цьому кургані датується за хіоською амфорою початком — другою чвертю V ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 72).

Вовчий хижак з витягнутими лапами (курган 6 біля с. Веселе, Харківський р-н; Шрамко 1978, с. 49, рис. 4.29: 39). Бронзова бляха (рис. 10; додаток: 17). Строго профільне зображення хижаків з вузьким тулубом, масивними довгими лапами та довгою головою. Зображення геометриззоване, ажурне. Задня частина тулубу припіднята догори. Завдяки цьому простір між тулубом, задньою лапою та стегном утворює прорізний трикутник. Задні та передні лапи хижаків витягнуті вперед, утворюючи єдину лінію, паралельну поверхні. Довга задня лапа під прямим кутом відходить від масивного стегна. Її ступня загнута до низу, на ній ледь помітні пальці. Коротша передня лапа під прямим кутом відходить від лопатки, її ступня також загнута униз, на ній чітко виділені три пальці. Масивна шия у формі трапеції розташована під прямим кутом до тулуба. Так само під прямим кутом до шиї розташована довга голова, яка впирається підборіддям у передню лапу. Завдяки такій геометриззації простір між передньою лапою, шиею та головою утворює прорізний трикутник, трохи меншого розміру, ніж між задньою лапою, стегном та тулубом. В центрі голови розташоване кругле око, виділене контррельєфною лінією. Паща хижаків відокремлює ніс від підборіддя. Овальне вухо передане рельєфною лінією з впадиною вушної раковини. Воно прижате до потилиці.

Нам відомі дві близькі аналогії хижаків з Веселого. Першою є бронзова бляха з Частих курганів, середина IV ст. до н. е., Середнє Подоння (Шкурко 1976, рис. 5: 2). Другою — перероблений у пряжку зооморфний гачок з поховання 6 кургану 24 біля Новоолександрівки, Нижній Дон, не раніше II ст. до н. е. (Глебов 2016, с. 75). Єдиною є іконографія всіх звірів та такий важливий елемент як ажурність зображення. Враховуючи більшу розробленість бляхи з Частих курганів та, навпаки, умовність бляхи з Новоолександрівки, бляха з Веселого займає проміжне положення з точки зору динаміки цього типу зображень. За характерними наконечниками стріл курган 6 біля Веселого датовано IV—III ст. до н. е. (Шрамко 1978, с. 23) або IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 75). Приймаючи до уваги стилістичні особливості звіра, ми пропонуємо датувати його кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.

Голова вовка — кістяна пластина (поселення скіфського часу біля с. Пимонівка Ізюмського р-ну; додаток: 18). На пластині здійснене контурне відтворення голови та шиї звіра з довгим носом з припіднятим кінчиком, відкритою прорізною пащею, круглим вирізаним оком, трикутним прорізним вухом (Полідович 2013, рис. 1). Стилiстично, це зображення близьке до серії зображень голів вовка, що походить з Середнього Дону і датуються, в основному, IV ст.

до н. е. Хоча на самому поселенні переважає матеріал архаїчного часу⁵.

Голова вовка — закінчення бронзового браслету (курган 6 біля смт Старий Мерчик; рис. 11; додаток: 19; Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 12: 10). Розплющені у довгі пластини закінчення стрижневого бронзового браслету були оформлені у вигляді двох, звернених одна до одної, голівок хижака, скоріш за все вовка (наразі браслет фрагментований, але голівки збереглися добре). Голівки показані анфас, у плані, без нижньої щелепи. Вони мають форму витягнутого прямокутника. Зображення симетрично поділені на ліву і праву частини заглибленням між вух, яке переходить у вертикальну рельєфну лінію, що ділить високий лоб на дві частини, продовжуючись далі як ніс. У звірів — довгі, пелюсткової форми вуха із вузькими заглибленнями вушних раковин. Нижче лоба розташовані випуклі очі, розділені по центру горизонтальною контррельєфною лінією. Паралельно носу, з двох сторін від нього, розташовані вузькі довгі щоки. Паща не показана.

Точні аналогії описаному образу нам не відомі. Але традиція зооморфного оформлення завершень браслетів відома принаймні з V ст. до н. е. Так з Посулля походить серія бронзових браслетів (11 екземплярів), які також закінчуються голівками невизначених тварин, виконаних у схожій художній схемі — довгі вуха, круглі очі (Петренко 1978, с. 58, табл. 48: 1—7). Ключова відмінність старомерчанських звірів від посульських — довга «вовча» морда. Датування кургану 6 біля Старого Мерчика визначається за мендійською амфорою 30-ми роками IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 56). В цьому ж кургані виявлена золота бляшка з зображенням оленя у кроці, яка також має хронологічну прив'язку до останньої третини IV ст. до н. е.

Котячий хижак, що переслідує оленя — на багатопігурній композиції золотой обклашки меча (курган 11 біля смт Старий Мерчик; рис. 12: 2, 3; додаток: 20; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 160, рис. 20: 1). Кожен елемент руків'я цього меча зооморфно оздоблений: овальне навершя — фігурою котячого хижака, перехрестя — композицією двох орлиноголових грифонів у дзеркальній симетрії, ручка — сценою переслідування оленя котячим хижакком⁶. Тулуб хижака показаний у профіль, голова — анфас, повернутою на глядача. Зображення виконане вкрай умовно. Хижак припав на передні лапи зігнуті під прямим кутом (строго профільно, показана лише одна лапа). Непропорційно

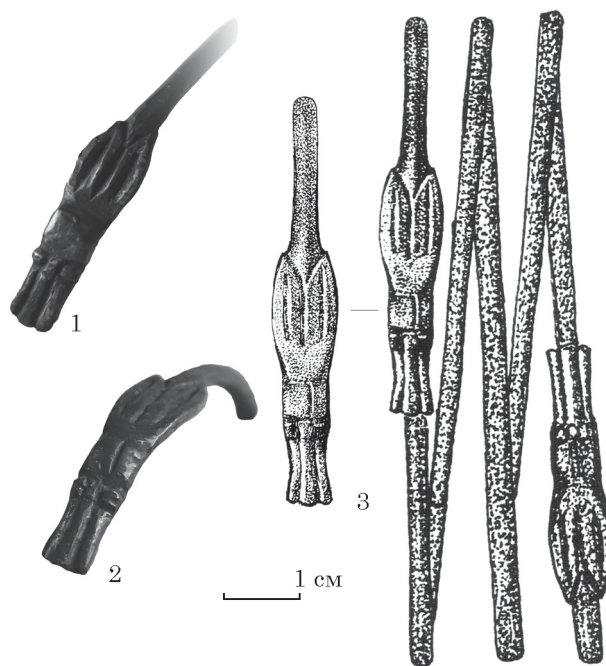

Рис. 11. Голова вовка на закінченнях бронзового браслету, курган 6 у с. Старий Мерчик (фото В. М. Окатенка; рисунок В. Ф. Омельченко): 1, 2 — фото; 3 — рисунок (за; Бандуровський, Буйнов 2000)

Fig. 11. Wolf's head on the bracelet finials, barrow 6 in Saryi Merchik village (photo V. M. Okatenko, drawings by V. F. Omelchenko): 1, 2 — photo; 3 — figure (after Bandurovskiy, Buynov 2000)

довга задня лапа виходить з масивного стегна і згинається під тупим кутом, утворюючи, нижче місця згину, єдину пряму лінію з передньою. І передня, і задня лапи мають гіпертрофовані напівкільчасті закінчення. Спина хижака вигнута догори, його передня частина — притиснута до передньої лапи та кільчастого завершення задньої. Хвіст здіймається догори та загинається вперед, паралельно спині. Голова розташована майже вертикально, з невеликим нахилом уперед. Деталі не показані. Чітко вирізняються лише відносно короткі вуха, що стирчать догори та намічені поглибленнями очі. На поверхні тулубу вдавненими точками показані «п'ятна» — достатньо розповсюджений художній прийом, який вказує на можливу видову ідентифікацію хижака як гепарда, барса або рисі.

Зображення хижака зі старомерчанського меча, як і сам сюжет, в якому цього хижака представлено, має пряму аналогію на золотій обклашці одного з чортмлицьких мечів (Топал 2014, рис. 1: 12). Окрім того, аналогічна композиція та, відповідно, схоже зображення хижака представлене на серії однолезвійних мечей з Чортмлицю, кургану 10, поховання 2 Соболевої Могили; кургану 10, поховання 4 Малої Лепетихи, Степове Подніпров'я; кургану 9, поховання 1 у с. Піски, урочище «Три могили», Приінгулля; основного поховання Великого

5. Із поселення Пимонівка, зокрема, походив псалій із закінченням у вигляді голови барана, який, на жаль, не потрапив до фондів Ізюмського краєзнавчого музею (Полідович 2013, с. 220).

6. Детальніше мечі саме цього типу — далі, в контексті опису основного образу і сцени руків'я.

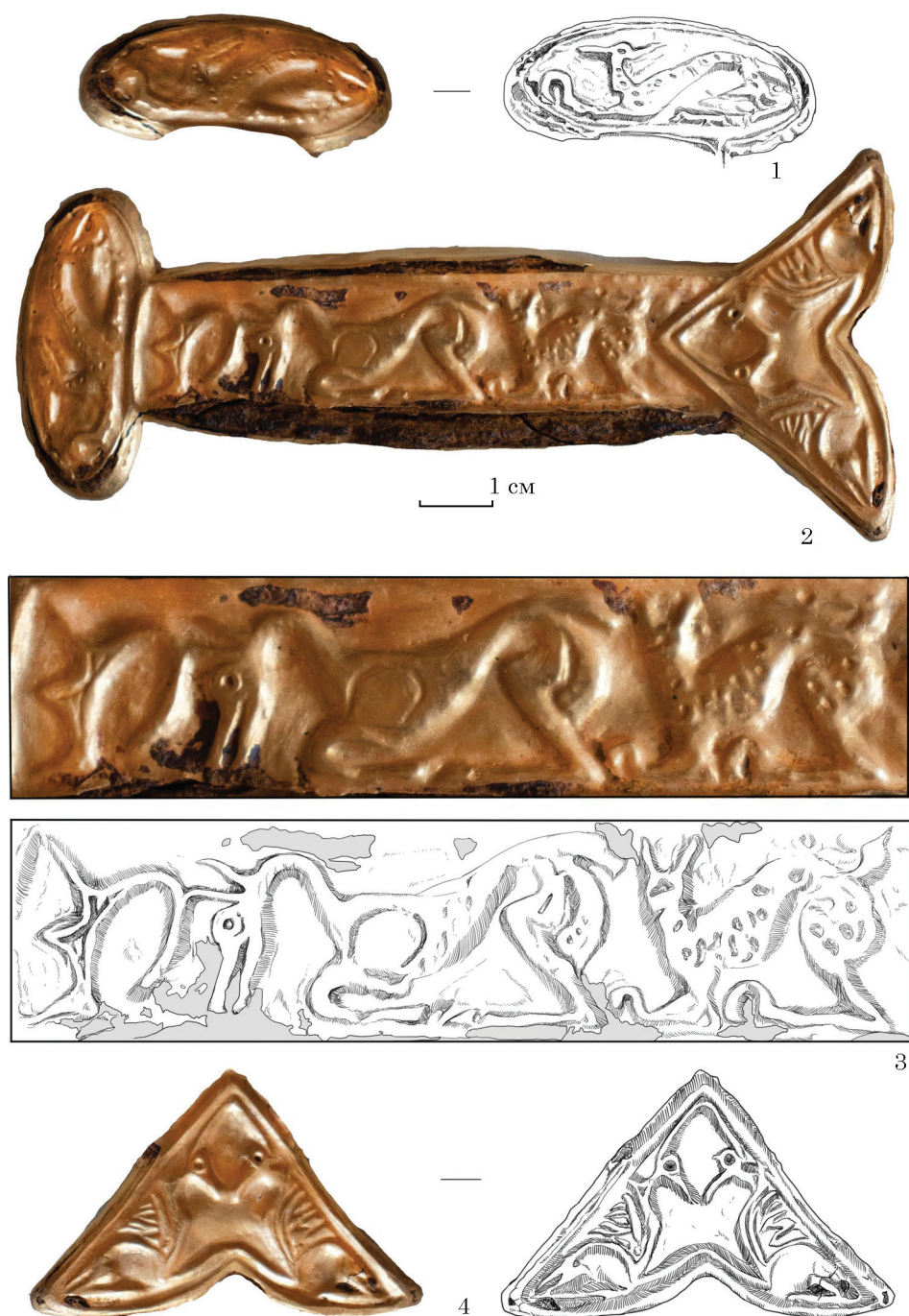

Рис. 12. Золота обкладка руків'я меча з кургану 11 біля Старого Мерчика: фото і прорисовки (фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої)

Fig. 12. A golden sword hilt from barrow 11 near Staryi Merchyk (photo V. M. Okatenko, drawings by I. S. Bayeva)

Рижанівського кургану, Дніпровське Лісостепове Правобережжя (Гопал 2014, рис. 5: 1—5).

Попри всю умовність, ці зображення, скоріш за все, є грубими репліками з невеликої серії хижаків, представлених на золотих обкладках піхов мечів з Великої Білозірки (Золото Степу 1991, с. 358, кат. 89), бокового поховання кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 69—71, кат. 49) та срібної чаші з Куль-Оби (Канторович 2015, с. 1378, рис. 3). Ці зображення вкладаються у проміжок часу між початком і третьою чвер-

тю IV ст. до н. е., що не суперечить дещо пізнішому датуванню старомерчанського меча та похідному характеру представленого на ньому зображення.

Котячий хижак — на золотій обкладці наверхів меча (курган 11 біля смт Старий Мерчик; рис. 12: 1; додаток: 21; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 160, рис. 20: 1). Зображення вписане в овал наверхів та виконане вкрай умовно. Хижак припав на передні лапи, його голова — розвернута назад. У хижака — тон-

кий тулуб, спина — вигнута догори. Довга передня лапа має гіпертрофоване кільчасте завершення. Задня лапа — зігнута під прямим кутом. Невиразна голова посаджена на тонку шию. Носова частина та вухо — видовжені, вдавненою точкою позначене око. На поверхні тулубу вдавненими точками показані «п'ятна», які вказують на можливу видову ідентифікацію хижака як гепарда, барса або рисі.

Аналогії представлені майже на всіх парадних мечях так званого чортотлицького типу, що походять, власне, з кургану Чортотлик, 5 екз. (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 222—223, кат. 184—187; Топал 2014, рис. 1: 3, 4, 13), курганів 7 і 36 могильника Колбіно на Середньому Дону (Гуляев 2008, рис. 1: 4, 5; Топал 2014, рис. 1: 6, 7), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Шилов 1961, рис. 11; Топал 2014, рис. 1: 10), кургану Кекуватського біля Керчі (Яковенко 1965, с. 157, табл. III: 3; Топал 2014, рис. 1: 15) та випадкової знахідки з Нугушського водосховища, Башкирія (Топал 2014, рис. 1: 8)⁷. А також на більшості вже згаданих однолезвійних мечів: з Чортотлику; кургану 10, поховання 2 Соболевої Могили; кургану 10, поховання 4 Малої Лепетихи, Степове Подніпров'я; кургану 9, поховання 1 у с. Піски, урочище «Три могили», Приінгулля; Шульгівки, Північне Приазов'я; основного поховання Великого Рижанівського кургану, Дніпровське Лісостепове Правобережжя (Топал 2014, рис. 5: 1—5, 7).

Хижак з витягнутими лапами, що оформлює стрижень бронзового щиткового поясного або сагайдачного гачка (с. Черкаський Бишкін; додаток: 22; Зимовець, Окатенко 2023). Хижак має витягнутий тулуб та велику голову. Передні лапи — тонкі, непропорційно довгі, витягнуті під головою. Вони переходять безпосередньо у круглий у перетині гачок. Задні лапи — тонкі, підтиснуті під тулуб, завершуються насічками-кігтями (по чотири на кожній лапі). Передні і задні лапи зігнуті під гострим кутом і виходять з лопаток і стегон, які виступають за верхній контур тулубу. Голова — середньої довжини, з дещо приплюснутим носом. Очі не позначені. У звіра — довгі вуха пелюсткової форми, з лінією-западиною вушної раковини. Паща відкрита. З неї стирчить гіпертрофований язик, який загинається під кутом 180° та формує власне сам гачок. Грива та хвіст відсутні. Цей образ поєднує у собі риси як котячого, так і вовчого хижака, а гіпертрофовані кігті та язик надають йому фантастичних рис.

Іконографічні аналогії хижаку зустрічаються у серії пізньоскіфських золотих гривень, що походять, переважно, з Причорноморського Степу та Кримського півострова. Хижаки

прикрашають кінці гривень з курганів Апан-Сарчи, Куль-Оба (Крим), Ковалівка, Чортотлик — північно-західна та південно-західна камери, поховання 3 Гайманової Могили (срібна гривна, покрита золотим листом), поховання 2 кургану 22 біля радгоспу Червоний Перекоп (Північне Причорномор'я), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Північне Приазов'я) і кургану 487 біля Капітанівки (Дніпровське Лісостепове Правобережжя; Петренко 1978, табл. 32: 1—3; 33: 1—4). Ці пам'ятки датуються, переважно, другою половиною IV ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 45).

Голова котячого хижака анфас — бронзові бляхи — деталі кінської вузди, 6 екз. (курган 2 групи 1 біля с. Мала Рогозянка; додаток: 23). Були виявлені у складі вузди (другий вуздечний набір), яка включала в себе, окрім іншого, 2 нащічники у вигляді стегна та зігнутих під тупим кутом ніг хижака, а також наносник у формі протоми хижого птаха (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 33: 4, 5). Голова кошакого хижака зображена у плані, тобто без нижньої щелепи. У хижака — гіперболізовані круглі концентричні очі (випуклі зіниці лежать у заглибленні очниць, що оконтурені рельєфними лініями). Майже відсутній лоб: його місце займає грива, передана короткими рубчиками та зажата між двома короткими вухами листовидної форми, що стирчать догори. Тонкий ніс поділяє нижню частину голови на дві рівні частини. В обидві сторони від носу, трьома паралельними рядами розходяться тонкі «вуса».

Нечисленні аналогії походять зі степового півдня України: 3 бронзові бляхи з кургану 4 (кінець V — початок IV ст. до н. е.) групи II біля с. Первомаївка Херсонської обл. (Євдокимов, Фридман 1987, с. 104—105, рис. 16: 2), 6 бронзових блях — з різних місць Центрального та Південно-Східного Криму (Скорий, Зимовець 2021, с. 182—184, № 412—417). Одна з таких блях була опублікована в інтернет-каталозі AncientTouch⁸. З кургану 10 біля Черемушної (Валківський р-н) походить фрагментована бляха, яка, скоріш за все, містила схоже зображення (додаток: 24; Буйнов 2003, рис. 9: 6). За амфорою Менди, поховання 1 кургану 2 біля Малої Рогозянки датується початком IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 73).

Ще одне дуже фрагментоване зображення умовної голови хижака анфас походить з *Одринського городища* (див далі: рис. 20: 7; додаток: 25; публікується вперше). Вкрай умовне зображення має підпрямокутну форму. Воно утворене хрестовидно-ромбічною фігурою, по обох сторонах нижнього проміну якої розташовані по три горизонтальних коротких рельєфних лінії (умовні вуса) а верхнього проміну — два

7. Виключення — курган 3 групи «Частих», де на завершлі представлені два звіра у геральдичній композиції (Гуляев 2008, рис. 172: 3).

8. Інтернет-каталог Ancient Touch, No 406. (Available at: <https://ancienttouch.com/scythian%20bronze%20animal%20style.htm> (Accessed: 08.09.2022)).

округлих вуха (наразі відламані). Зі зворотного боку — зламана петля. Бляха належить до рідкісної, але вкрай однотипної серії виробів з умовним зображенням фасу котячого хижака. Аналогічні бляхи входять до складу інвентаря поховання у кургані 11 біля с. Олефірщина (міжріччя Ворскли та Псла), друга—третя чверті V ст. до н. е. (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, с. 23, 26; рис. 9: 7, 8). Подібні бляхи також виявлені в Ананьїнському могильнику на Волзі (Васильєв 2004, с. 281, рис. 6: 5; с. 294, рис. 22: 6), а також у Криму (Скорый, Зимовец 2021, с. 187—188, кат. 424—425).

Важливою категорією зооморфних зображень, що були розповсюджені у басейні Сіверського Дінця є стилізовані кінцівки хижаків.

Бронзові нащічники у вигляді шестипалої лапи (2 екз.) були виявлені у кургані 3 біля с. Протопопівка, перша половина — середина V ст. до н. е. (додаток: 26; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 71). Вони знаходять широке коло аналогій у пам'ятках як Лісостепоного, так і Степоного регіонів Скіфії, Криму та Північного Кавказу (повна добірка: Канторович 2022, с. 36). Територіально близькими є ціла група таких блях з Перещепинського могильника (Шрамко 1994, рис. 4: 6; Махортих 2006).

Вже згадані *бронзові нащічники з кургану 2 біля с. Мала Рогозянка* (додаток: 27), а також аналогічний нащічник з *Одринського городища*, що публікується вперше (рис. 20: 5; додаток: 28) належать до відносно невеликої групи виробів, які поки що відомі виключно на Лівобережжі Дніпра — у Приазов'ї, у басейні Сіверського Дінця та Середнього Дону. На них представлено умовне стегно хижака, зображене закрученою рельєфною лінією, окантованою округлими рубчиками, яке переходить у дві зігнуті під близьким до прямого куту лапи, які мають кільчасті закінчення. Такими є 3 екземпляри зі східної могили Бердянського кургану, рубіж V—IV — перша третина IV ст. до н. е. (Чередниченко, Фіалко 1988, с. 156—157, рис. 6: 3), 2 екземпляри з кургану 2 поховання 3 біля смт Петрівка, Луганська обл., друга чверть — середина IV ст. до н. е. (Братченко, Швецов, Дубовская 1989, с. 173, 175, рис. 3: 9, 10), бляхи з курганів 26 і 29 могильника Колбіно I, IV ст. до н. е. (Шевченко 2009, рис. 28: 7; 31: 2) і кургану 14 біля Руської Тростянки, кінець V — початок IV ст. до н. е. (Савченко 2009, рис. 13: 2), Середній Дон.

До розповсюдженого у IV ст. до н. е., особливо у Степу, умовного образу стегна та ніг хижака належать 2 нащічника з *кінського поховання у кургані 3 біля Старого Мерчика* (додаток: 29; Бануровский, Буйнов 2000, с. 73—74), нащічник зі зруйнованого поховання біля смт *Пересічна* (додаток: 30; Бабенко 2004, с. 34, рис. 5), а також нащічник та з *Одринського городища* (рис. 20: 6; додаток: 31; публікується вперше).

Унікальною є *золота нашивна бляшка у вигляді лапи хижака з антропоморфною личиною на стегні з кургану 32 Пісочинського могильника*, друга—третя чверті IV ст. до н. е. (додаток: 32; Бабенко 2005, фото 19).

Образи копитних. *Образ оленя* представлений яскравими золотими виробами, що походять з Пісочинського та Старомерчанського могильників, кургану 1 у хутору Настільного, а також бронзовим наносником з Люботинського могильника. За виключенням золотої обкладки руків'я старомерчанського меча, а також бронзового наносника, всі вони є золотими нашивними бляшками — прикрасами одягу⁹. Представлені 3 типи зображення: олень з підігнутими під тулуб ногами (що лежить у «спокійній позі»), олень у кроці та олень, що переслідується хижак.

Найбільша кількість золотих блях (28 екземплярів) з зображенням оленя *першого типу* походить з *кургану 2 Пісочинського могильника* (додаток: 33; Бабенко 2005, с. 129). Тут представлено класичне для скіфського звіриного стилю профільне зображення оленя з підігнутими під тулуб передніми і задніми ногами, трошки піднятою догори головою та великими пишними рогами. Рога представлені чотирма довгими гілками, нижня з яких лежить на спині. Передній відросток модельований двома симетричними півколами, які утворюють близьку до півмісяця форму. Між задніми і передніми відростками рогів розташоване довге загострене листовидне вуха. Більшу частину приплюснutoї голови займає велике концентричне око. Шия та груди оздоблені чотирма рубчиками, що передають шерсть. Ноги підігнуті під відносно стрункий тулуб, при цьому копито передньої ноги впирається у груди, а задньої — стоїть на умовній поверхні. Дата кургану 2 визначається кінцем V — початком IV ст. до н. е., насамперед за аналогіями з оленями на золотих бляхах з кургану Солоха (Бабенко 2005, с. 160).

Шість екземплярів золотих блях з дуже схожим зображенням походять з *кургану 22* того ж могильника (додаток: 34). Вони відрізняються дрібними деталями, при цьому припускається, що для їх виготовлення міг бути використаний той самий штамп (Бабенко 2005, с. 129). Курган датовано другою чвертю IV ст. до н. е. за червонофігурним лекіфом з пальметкою та двома трикутниками, а також за аналогічними золотими бляшками з оленем з кургану 2 (Бабенко 2005, с. 166).

Зображення оленя з кургану 32 хоча і виконане у тій самій іконографічній манері, помітно відрізняється своєю стилістикою (додаток:

9. В одному випадку (курган 32 Пісочинського могильника) у бляшку, скоріш за все, була перероблена золота пластина-оббивка дерев'яної чаші (Бабенко 2005, с. 130).

35). Уся фігура передана тонкими рельєфними лініями. На тулубі проглядаються ребра. Представлені всі чотири ноги, які переходять у чітко виділені лопатку та стегно. По-іншому інтерпретовані рога: передній відросток вертикально відходить від лоба і розгалужується на три горизонтальні гілки. Нижня гілка заднього відростку лежить на спині, в той час як три верхні підіймаються догори. Курган 32 датовано другою—третьою чвертями IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 170).

Перелічені екземпляри знаходять широкі іконографічні та стилістичні аналогії у Степовому Причорномор'ї, Правобережному та Лівобережному Дніпровському Лісостепу, на Середньому та Нижньому Дону, Північному Кавказі (Канторович 2022, с. 41). Найбільш близькими до оленів з курганів 2 і 22 є екземпляри з впускного поховання кургану Солоха, 400—375 рр. до н. е. (Манцевич 1987, с. 67; Алексеев 2003, с. 296), кургану 4 групи Частих, IV ст. до н. е. (Либеров 1965, табл. 35: 8, 11), меншою мірою — бляхи з кургану 4 біля Пастирського, перша половина IV ст. до н. е. (Петренко 1967, табл. 19: 26—28) та золоті накладки на чаші з курганів 2 і 7 Перещепинського Могильника (Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, рис. на с. 60, фото на с. 61; Махортьх 2019, рис. 2: 1; 11: 1).

Щодо екземпляру з кургану 32, то найближчою аналогією є золоті накладки чаш з тайнику північного поховання кургану Гайманова Могила, 360—325 рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, кат. 213, рис. 104: 6; Алексеев 2003, с. 296).

Олень у кроці. Другий тип зображень — олень у кроці — представлений на квадратних бляшках з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника, 9 екз. (Бабенко 2005, с. 131, рис. 17: 5, фото 8), кургану 6 Старомерчанського могильника (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 12: 4) та кургану 1 групи 4 біля хутора Настільного, 8 екз. (рис. 13; додаток: 36—38; Багалея 1907, с. 374, рис. 102). Зображення розміщене на квадратній бляшці, оточеній по периметру рельєфними квадратами. Олень має вузький тулуб та масивну шию з відносно великою головою. Показані всі чотири ноги з підкресленими копитами. Лопатка акцентована рельєфною лінією та овалом. Короткий хвостик — подвоєний. Голова трактована умовно: кругле око оточене поглибленою лінією, яка переходить у заглиблення пазів, що розділяє ніс та нижню щелепу. Наверх і трохи назад відходить велике пелюстковидне вуха з заглибленням вухної раковини. Воно ділить корону рогів на передню та задню частини. Передній відросток — невиразний, складається з двох гілок. Задня частина рогів складається з п'ятьох

геометризованих гілок, з яких нижня лежить на спині, дві верхні — загинаються до гори, а середні ніби перекриті верхніми — видні лише закінчення.

Всі наведені вище зображення є дуже схожими між собою і надійно датуються мендійською амфорою 30-х років IV ст. до н. е. з кургану 6 Старого Мерчика (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 56), а також сукупністю інвентарю поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника — кінцем третьої — початком четвертої чверті IV ст. до н. е., або самим кінцем цього століття (Бабенко 2005, с. 163).

Найближчою аналогією сіверськодонецьким екземплярам є зображення на золотій обкладці чаші з кургану 11/2 групи «Частих», IV ст. до н. е. або ж середини IV — початку III ст. до н. е. (Гуляев, Шевченко 2022, с. 70, рис. 32—34; Канторович 2015, с. 350), яке, втім, є більш умовним в зображенні деталей. Більш віддалені, насамперед за формою рогів, аналогії — олені на золотих бляшках з кургану 2, поховання 2 біля Акимівки, Північне Приазов'я (Фіалко 1991, с. 6—7, 9, рис. 5) та 8-го П'ятибратнього кургану Єлизаветівського могильника (Шілов 1962, с. 55, рис. 34: 13). Обидві пам'ятки відносяться до другої половини IV ст. до н. е. Ще одним колом аналогій є високохудожні вироби більш раннього часу: бронзова бляха з кургану 17 (гробниця 8) Німфейського некрополя, 475—425 рр. до н. е. (Силантьєва 1959, рис. 40: 3; Алексеев 2003, с. 296), золоті нашивні бляхи з «Майкопського кладу», середина V — початок IV ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 1145) та з ритуального майданчику кургану 5 Уляпського могильника, перша половина IV ст. до н. е. (Со-

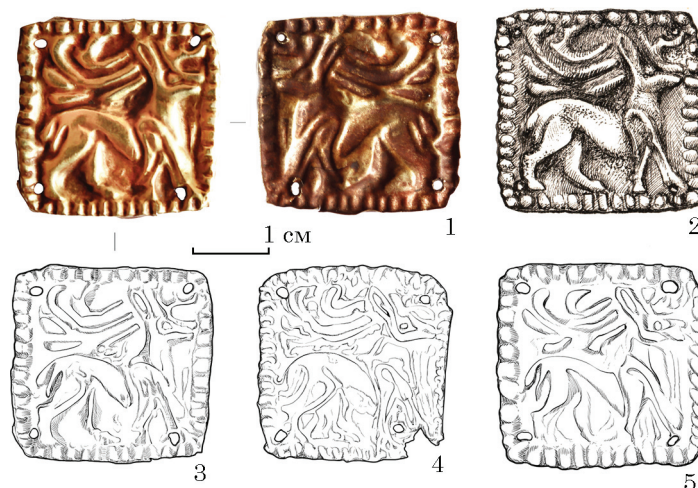

Рис. 13. Зображення оленя у кроці: 1 — курган 6 Старомерчанського могильника; 2 — курган 1 групи 4 біля хут. Настільного; 3 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (фото В. М. Окатенко; рисунок І. С. Баєвої)

Fig. 13. Image of a walking deer: 1 — barrow 6 of the Staromerchansky barrow group; 2 — barrow 1 of group 4 near the village of Nastilnyi; 4 — burial 1 of barrow 8 of the Pischyn barrow group (photo V. M. Okatenko, drawings by I. S. Bayeva)

кровища... 1985, табл. VIII, № 318). Враховуючи хронологію та розробленість образу, можна припустити, що «німфейсько-майкопські» олені у кроці стали прототипами інших подібних зображень, у тому числі й сіверськодонецьких.

Приймаючи до уваги стилістичну єдність «оленів у кроці» з Сіверського Дінця можна казати про локальну особливість розробки цього типу у розглядуваному регіоні, яка проявилась у таких деталях, як форма рогів, вуха, лопатки, хвостика. Її вплив відчутний і на зображенні з Середнього Дону.

Олень, якого переслідує котячий хижак, зображений на вже згадуваній золотій обкладці ручки парадного меча з кургану 11 біля смт Старий Мерчик (рис. 12: 2, 3; додаток: 39; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 160, рис. 20: 1). Олень зображений строго профільно. Він припав на передні ноги, незвично зігнуті півколом, при цьому показана лише одна нога з чітко вираженим копитом. Округла лопатка підкреслена круглою контррельєфною лінією. Задня нога згинається під гострим кутом і, нижче згину, утворює єдину лінію з нижньою частиною передньої ноги. Стегно виділене рельєфом, до задньої частини приставлений короткий хвіст. Тулуб — тонкий, грудна частина притиснута до зігнутих передніх ніг, спина і задня частина вигнуті догори. На тонкій, загнутій півколом шиї — голова з довгим носом. Рот напіввідкритий, модельований довгою вдавленою лінією. Око — концентричне, з рельєфно виділеною очницею та вдавленою точкою зіниці. Голова впирається в умовну поверхню. Рога показані дуже незвично: від основного стовбура відходить нижня гілка (передній відросток), розташована паралельно голові. Верхня гілка показана у вигляді корони з двома симетричними боковими і трикутним центральним відростком.

Поза оленя (підігнуті передні ноги) ідентифікує його як жертву. Хоча між котячим хижаком та оленем відсутній фізичний контакт, сюжетна єдність сцени доволі очевидна. Так само, й ізольовані зображення оленя в аналогічній іконографії та стилістиці слід сприймати як такі, що передають образ жертвовної тварини.

Меч зі Старого Мерчика належить до групи мечів пізньоскіфського часу, які отримали визначення мечів «чортмлицького типу», за місцем знахідки 5 предметів цієї серії (Топал 2014, с. 130). Це мечі з овальним наверхшам, підовальним стрижнем ручки, псевдотрикутним перехрестям та витягнутим трикутним клинком. Вони належать до фінальної лінії розвитку скіфських акінаків, час найбільшого розповсюдження якої припадає на третю чверть IV ст. до н. е. (Топал 2014, с. 136). Для значної частини цих мечів (не менше 10 екз.) характерне оздоблення наверхшам, ручки та перехрестя золотим листом з зображеннями у звіриному стилі, яким обтягувався кований рельєф. Найбільш

стійкими зооморфними елементами на цих мечах є композиція двох грифонів у дзеркальній симетрії на перехресті, зображення невизначеного хижака на овальному наверхші та оленя, що припав на передні ноги — на стрижні ручки¹⁰. Композиція двох грифонів на перехресті майже не варіює. Хижак на наверхші, як правило, зображений з головою, повернутою назад (Топал 2014, рис. 1: 8, 15).

Іконографія та стилістика оленя на стрижні ручки зі старомерчанського меча є досить сталою. Аналогічне зображення розташоване на 4 мечах з Чортмлицького кургану (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 222—223, кат. 184—187; Топал 2014, рис. 1: 3, 4, 13), мечах з курганів 7 і 36 могильника Колбіно на Середньому Дону (Гуляев 2008, рис. 1: 4, 5; Топал 2014, рис. 1: 6, 7), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Шилов 1961, рис. 11; Топал 2014, рис. 1: 10), кургану Кекуватського біля Керчі (Яковенко 1965, с. 157, табл. III: 3; Топал 2014, рис. 1: 15) та випадкової знахідки з Нугушського водосховища, Башкирія (Топал 2014, рис. 1: 8).

Але лише на одному відомому нам мечі типу «Чортмлик» ми зустрічаємо сюжетну аналогію старомерчанській композиції, тобто сцену переслідування: це, власне, один з чортмлицьких мечів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 223, кат. 185; Топал 2014, рис. 1: 12). На інших мечах серії представлене ізольоване зображення оленя. Натомість сюжет «котячий хижак, що переслідує оленя» присутній на золотих обкладках рукоятей однолезвійних мечей (тип «Шульгівка» за Д. Топалом), які, в цілому, займають пізнішу хронологічну позицію щодо типу «Чортмлик». Йдеться про вже згадані мечі з Чортмлику; кургану 10, поховання 2 Соболевої Могили; кургану 10, поховання 4 Малої Лепетихи¹¹, Степове Подніпров'я; кургану 9, поховання 1 у с. Піски, урочище «Три могили», Приінгулля; основного поховання Великого Рижанівського кургану, Дніпровське Лісостепове Правобережжя (Топал 2014, рис. 5: 1—5)¹².

Слід також згадати і схожу сцену на золотій обкладинці ручки дзеркала з кургану Куль-Оба; щоправда, у цій композиції оленя переслі-

10. Виняток становить меч з кургану 3 групи «Частих курганів», де на наверхші зображені два звіра у геральдичній композиції, а на ручці — ряд звірів (Гуляев 2008, рис. 172: 3), а також меч з кургану Кекуватського біля Керчі, де на перехресті розташовано хижого звіра, а не двох грифонів (Топал 2014, рис. 1: 15).

11. На цьому мечі має місце сюжетна відмінність: олень не втікає від хижака, а протистойть йому.

12. Залежність оформлення руків'їв парадних односторонніх мечей від мечей чортмлицького типу відзначав А. Ю. Алексеев. У нього ж — порівняльна таблиця образів з руків'їв мечей обох типів (Алексеев 2006, с. 51).

дує не котячий хижак, а грифон (Алексеев 2012, с. 176—177).

Враховуючи еліно-варварську стилістику зображень на руків'ях мечів чортотлицького типу, а також знахідку на Боспорі як меча, так і дзеркала з відповідними образами, ці вироби традиційно прийнято вважати продукцією боспорських майстерень (Онайко 1970, с. 31). Але на думку В. І. Гуляєва (з посиланням на археолога С. С. Чернікова), ці мечі покривалися золотим листом безпосередньо перед похованням, що свідчить про місцевий характер цих виробів (Гуляев 2009, с. 163—164). Більше того, золота оббивка накладалась на зображення, попередньо проковане у залізі. Певна недбалість виконання зображень на старомерчанському мечі, а також вкрай тонка золота пластина свідчить на користь цієї версії. Але, в будь-якому разі, художня розробка цього вочевидь скіфського за своїм семантичним навантаженням сюжету відбувалася якщо й не самими боспорськими майстрами, то відповідно до заданих ними іконографічних та стилістичних канонів, тим більше, що боспорське походження дзеркала з Куль-Оби не ставиться під сумнів (Алексеев 2012, с. 176).

За аналогіями з Чортотлика та Куль-Оби меч зі Старого Мерчика був датований 340—320 рр. до н. е., що не викликає заперечень. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 78). Датування ж сцени переслідування необхідно визначати хронологічними позиціями Чортотлика та основного поховання Великого Рижанівського кургану, тобто 350 рр. до н. е. — початком III ст. до н. е. (Скорый 1988, с. 131; Топаз 2014, рис. 7).

Протома оленя на наноснику з Люботинського могильника походить з міжкурбанного простору східного сектора («Б») Центральної частини Люботинського могильника (рис. 14; додаток: 40; Зимовець, Окатенко 2022, рис. 1). Відносно короткий щиток наносника має трикутну у перетині форму. Перпендикулярно щитку розташована шия з круглим отвором для закріплення на ремінній основі. Голова — перпендикулярна шийі та паралельна щитку. Вона циліндрична і дещо вигнута у носовій частині. В основі голови — з двох сторін — круглі очі (опуклі зіниці лежать у заглибленнях очниць), до яких дотичні трикутні слюзницці. Ніздрі та рот не позначені. Особливістю зображення є велике вухо, довжина якого перевищує довжину носової частини та незвична форма й розташування рогу, який виростає з середини носової частини і, роблячи напівзавиток, тягнеться над довгим вухом, загинаючись вгору та загострюючись у самому кінці. Вухо має листовидну форму та окантоване рельєфною лінією. Круглий

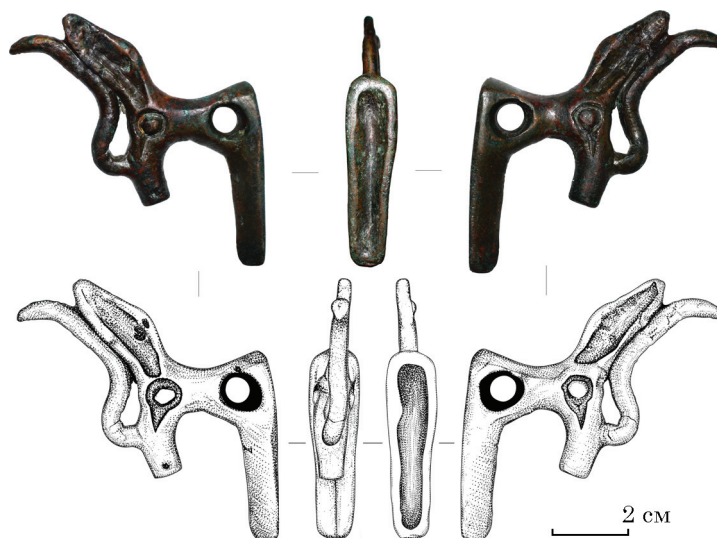

Рис. 14. Протома оленя на наноснику з Люботинського могильника (фото і рисунок І. С. Баєвої; за: Зимовець, Окатенко 2022)

Fig. 14. Deer protome on a frontlet from the Lyubotyń barrow group (photo and drawings by I.S. Bayeva; after Zymovets, Okatenko 2022)

у перетині ріг має неправильну S-подібну форму. За аналогіями, насамперед, з наносником з кургану 2 Аксютинці — Стайкін Верх наведене зображення датоване V ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022, с. 40).

Образи двох «олень» у геральдичній позі є суб'єктами зооморфних трансформацій крил хижого птаха на поясному або колчанному гачку зі *Старого Салтова* (додаток: 41; Грецько 2010, с. 79, рис. 118: 8; Гуляев 2016, с. 96: 31). Непрямою аналогією цим образам є гачок з поховання 6, кургану 4 біля с. Стариця, Астраханської обл., на якому зображені голови копитних у геральдичній позі (Гуляев 2016, с. 96, кат. 30). Редукований характер поволзького образу непрямою чином свідчить про його похідний характер.

Решта образів копитних тварин представлена одиничними екземплярами. Єдина бронзова бляха з повнофігурним зображенням *лося у жертвній позі* — з підігнутими ногами та повернутою назад головою походить з городища біля хутору Городище (додаток: 42; Буйнов 2002, с. 9, рис. 12: 15; Могилов 2008, рис. 95: 11). Враховуючи широку представленість цього образу у V ст. до н. е., у тому числі і в Лісо-степу (Канторович 2022, с. 55), його майже відсутність на Сіверському Дінці виглядає дещо дивно. Відповідно до польової документації Ю. В. Буйнова бляха була суттєво пошкоджена. Місце зберігання цього артефакту встановити не вдалося.

Протома барана представлена на наноснику, що походить з уже згадуваного поселення *Шовкова*, округи *Караванського городища* (рис. 15; додаток: 43). Предмет зберігається в Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (№ 23001) і публікується вперше. Насамперед необхідно підкреслити, що це досить рідкісний

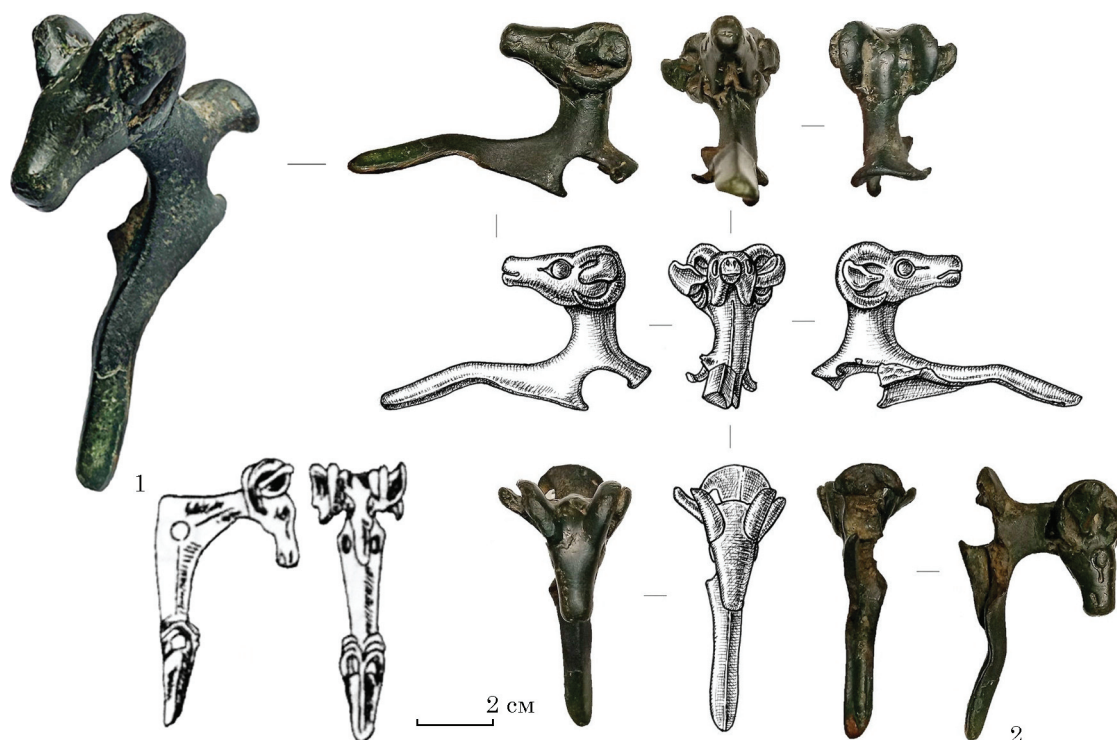

Рис. 15. Протома барана на наноснику та її аналогія: 1 — наносник з поселення Шовкова, околиця Караванського городища (фото Р. В. Зимовця, І. С. Баєвої; рисунок Т. В. Менчинської); 2 — наносник з кургану біля Омельника (за: Бокий 1971)

Fig. 15. Protome of a ram on the frontlet and a parallel: 1 — frontlet from the settlement of Shovkova, Karavanske settlement area (photo R. V. Zimovets and I. S. Bayeva, drawings by T. V. Menchinska); 2 — frontlet from the barrow near Omelnyk (after Boki 1971)

випадок втілення образу барана на такому елементі кінської зброї як наносник. На пласкому щитку розташована масивна шия з круглим отвором для закріплення на ремінній основі. Щиток пошкоджено, скоріш за все ще у давнину: він зігнутий у двох місцях, отвір для ремня розірвано. Скульптурна голова розташована перпендикулярно круглій шиї та паралельно щитку. Вона модельована скульптурно та має підтрикутну у плані (якщо дивитися зверху) форму. Носова частина має циліндричну форму. В її основі вдавленими контррельєфними лініями показані круглі очі. З переду до них примикають маленькі слюзниці. Рот переданий тонкою лінією, ніздрі — двома вдавленими крапками. Голова розширюється від носової частини до потилиці. Позаду очей, з двох сторін розташовані рога, які продовжують це розширення, надаючи всій голові трикутну у плані форму. Рога огинають вуха правильними рельєфними колами. На лініях рогів помітні нерівномірно розташовані насічки. Вуха виконані художньо, мають асиметрично-ромбічну форму з вираженим коренем та рельєфним верхнім краєм. Вони стирчать, виходячи з контури рогів. Ліве вухо пошкоджене (можливо, не пролите при виготовленні).

Єдина відома нам аналогія подібного зображення барана на наноснику походить з кургану біля с. Омельник, на півночі Правобережного

Степового Подніпров'я, сучасна Кіровоградська обл. (Бокий 1971, рис. 11, Могилов 2008, рис. 165: 11). Відмінності: голова барана з Омельника більш тонка та деталізована, а кінець щитку прикрашений копитом. За аналогіями з іншими наносниками, виріб з кургану біля Омельника датується у широкому діапазоні кінця VI — початку IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 89, 116—128), або, за аналогіями образу оленя «Вовківцево-Стеблівського» типу на схожих наносниках, кінцем VI — другою третьою V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 483). Враховуючи більш умовне зображення з Шовкової по відношенню до наносника з Омельника, воно може бути датоване не раніше початку V ст. до н. е., скоріш за все, в рамках першої половини цього століття.

Образ кабана представлений редукованим зображенням, яким закінчується бронзова деталь предмета, скоріш за все відламаного обуху невеликого бронзового чекана (збереглися сліди давнього зламу), виявлена в одному з зольників поблизу Великої Гомільши (рис. 16; додаток: 44). Предмет зберігається у Зміївському краєзнавчому музеї (інв. № 9901) та публікується вперше. Обух має овальну форму і виконує функцію довгої шиї, яка закінчується трохи опущеною до низу головою кабана. Голівка виконана скульптурно. Вона має циліндричну форму, звужуючись до носу-п'ятака. Масив-

на нижня щелепа відділена від верхньої частини голови витягнутими западинами. Очі круглі, опуклі. За ними розташовані напівкруглі вуха, що стирчать догори та розгорнуті уперед вушними раковинами. Між вухами — невисокою рельєфною лінією показана холка. На кінці морди, перед «п'ятаком» — рельєфні лінії кликів.

Єдина відома нам аналогія була знайдена на березі р. Кама, вище відомого Анан'їнського могильника. Дуже схожа на гомільшанську голова кабана прикрашала обух бронзового чекана зі втулкою та рифленим клинком, датованим кінцем VI — V ст. до н. е. (Васильєв 2002: кат. II: 134). Іконографія зображень тотожна, але розрізняються дрібні деталі. У анан'їнського екземпляру більш виражена форма кликів та п'ятака і, в цілому, краща деталізація. Більша умовність гомільшанського кабана вказує на похідний характер цього зображення, яке, ймовірно, повинне датуватися V ст. до н. е.

Образ коня з басейну Сіверського Дінця оформлює поясний або сагайдачний гачок — випадкову знахідку з с. Шестакове (додаток: 45; Гречко 2010, рис. 118: 9). Представлене вкрай умовне профільне зображення протими коня з вузьким погруддям, довгою шиею та такою ж довгою головою, що впирається підборіддям в дуже умовну витягнуту передню ногу. Кожна з перелічених частин розташована майже під прямим кутом одна до одної, утворюючи квадратну форму. Аналогії цьому зображенню нам невідомі.

Образи хижих птахів. Зображення хижих птахів на Сіверському Дінці представлені, переважно, у редукованому виді протими або голови. Вони оформлюють, в основному, кінські наносники, рукояті ножів, поясні чи сагайдачні гачки. У трьох випадках у вигляді пташиних голівок оформлені бронзові бляхи, в одному — бронзовий псалій, нащічна або налобна бляха та підвіска.

Одним з двох повнофігурних зображень птаха є нащічна (можливо налобна) бляха з кургану 3 Старого Мерчика, другий вуздечний набір (додаток: 46; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 149, рис. 9: 3). Птах показаний з розгорнутими на глядача крилами, довгим хвостом та головою у профіль. Це стилістично глибоко оригінальне зображення, тим не менше, відтворює відому для скіфської архаїки та класики схему хижого птаха у плані, з розгорнутими на глядача крилами і хвостом та головою у профіль. Самими ранніми зображеннями в рамках цієї схеми є хижі птахи на золотих бляхах з Литого (Мельгуновського) кургану, друга половина VII ст. до н. е. (Полидович 2013). Схожа іконографія представлена на бронзових бляхах з кургану Г, с. Журівка, кінець VI — початок V ст. до н. е.

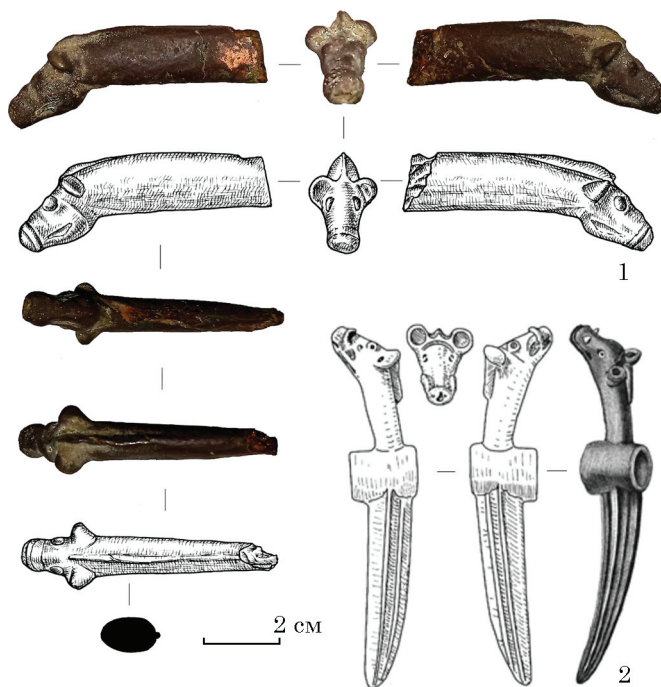

Рис. 16. Голова кабана бронзовому чекані та її аналогія (фото І. С. Баєвої; рисунок Т. В. Менчинської): 1 — Велика Гомільша; 2 — берег р. Кама, вище Анан'їнського могильника (за: Васильєв 2002)

Fig. 16. The head of a wild boar on the bronze battle axe and the parallel (photo I. S. Bayeva, drawings by T. V. Menchinskaya): 1 — Velyka Gomilsha; 2 — the bank of the Kama River, above the Anan'insky burial ground (after Vasil'ev 2002)

(Петренко 1967, табл. 31: 14; Алексеев 1991, с. 49), Золотого кургану, перша чверть V ст. до н. е. (Колтухов, Сенаторов 2016, с. 208, рис. 48: 2), на золотому налобнику з кургану 401 у с. Журівка, 480—450 pp. до н. е. (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, No 71; Алексеев 1991, с. 47), золотих бляшках з центрального поховання кургану «Солоха», 420—400 pp. до н. е. (Манцевич 1987, с. 31—32, кат. 4; Алексеев 2003, с. 296). Враховуючи об'єктивне датування комплексу за амфорою типу Солоха 1 першою половиною IV ст. до н. е. (Банудровский, Буйнов 2000, с. 74), старомерчанське зображення є найпізнішим у цій серії. Що підтверджується і його художніми особливостями, насамперед декоративністю передачі крил та хвосту. Так, опущені до низу крила є об'єктом зооморфних трансформацій у голови хижих птахів з закрученими дзьобами. А рифлений гіпертрофований хвіст має форму крила птаха або вуха копитного — окремого самостійного мотиву класичного скіфського звірино-го стилю (Канторович 2015, с. 573—576).

З цього ж вуздечного набору походить і бронзовий наносник у вигляді протими хижого птаха (додаток: 47; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 149, рис. 9: 3). Зображення лаконічне, скульптурне, але розраховане на боковий огляд. Перпендикулярно до щитка розташована трохи відведена назад масивна шия з отвором для рем'я. На

шию посаджена маленька кругла голова, більшу частину якої займає кругле опукле око. До нього примикає масивний зігнутий, розділений на верхню і нижню частини дзьоб, в верхній частині якого позначена восковиця.

На відміну від повнофігурного птаха, зображення на наноснику знаходить широкі аналогії у всіх регіонах як Степової, так і Лісостепової Скіфії середини V — IV ст. до н. е. (Канторович 2022, с. 109—110). Наносники аналогічної іконографії, але відмінні у деталях, походять з уже згаданого кургану 2 групи 1 Малої Рогозянки, а також з кургану 7 Пісочина (додаток: 49, 50; Бабенко 2005, рис. 13: 1). Принципова відмінність у тому, що останні два наносники вкрай стилізовані: око птаха не виділене, його функцію виконує отвір для ременів.

Наносник без щитка або підвіски у вигляді голови хижого птаха з Одринського городища належить до відносно рідкісного типу виробів (див. далі: рис. 20: 2; додаток: 48; публікується вперше). Зображена голова хижого птаха з довгим та масивним загнутим дзьобом і підквадратною шиєю з круглим отвором посередині. Старий злам проходить по верхній частині отвору. Дзьоб розділений на верхню та нижню частини видовженою виїмкою, підкресленою тонкою рельєфною лінією. Пласке око окантоване рельєфною лінією. На верхній частині дзьоба — довга пряма восковиця. Нечисленні аналогії походять з кургану 412 біля с. Журівка, перша половина V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 165; табл. 29: 23; с. 93), а також з Південно-Східного Криму, 4 екземпляри (Скорий, Зимовец 2021, с. 102, кат. 280—283).

Дві вкрай стилізовані пташині голівки оформлюють закінчення бронзового псалію з кургану 2 Пісочинського могильника, кінець V — початок IV ст. до н. е. (додаток: 51; Бабенко 2005, с. 160). На схожість зображення з пісочинського псалію та псалію з кургану 24 Німфейського некрополя вже справедливо вказувалося в літературі (Бабенко 2005, с. 159). Відзначимо, що більш умовна голівка з Пісочина вказує на похідний характер цього зображення по відношенню до німфейського та підтверджує його пізнішу дату.

Вкрай стилізована та геометризована голова хижого птаха з Ващенкового Бору (Безлюдівки) не має близьких аналогій (додаток: 52; Шрамко 1962, с. 208, рис. 79: 1)¹³. Умовність зображення дозволяє відносити його до пізньоскіфського часу. Можливо тут, як і на псалії з Пісочинського могильника, втілювався образ хижого птаха з рисами фантастичної істоти, скоріш за все

грифона (в обох випадках — незвична форма дзьоба).

Зображення на дрібних бронзових бляхах з Коломацького та Одринського городищ належать до дуже обмеженої серії композицій двох голів хижих птахів, спрямованих у різні сторони та перевернутих по відношенню одна до одної (у перевернутій дзеркальній симетрії; рис. 17; додаток: 53, 54). Обидві бляхи публікуються вперше. Бляха з Коломацького городища зберігається у Валківському краєзнавчому музеї (інв. № 9432 Р 3397). Віссю симетрії є два круглих ока, розташованих одне над одним. Завдяки такому прийому око однієї голівки стає щокую іншої. Очі підкреслені рельєфним кантом. Від очей відходять закручені у спіраль дзьоби, які мають кільчасті завершення. У дзьобів чітко виокремлені верхня та нижня частини. Незвично, короткими вертикальними рубчиками по відношенню до дзьобів показані восковиці, які більше нагадують гребні і надають образам дещо фантастичного «грифоподібного» вигляду. Бляха з Одринського городища відрізняється відсутністю рубчиків на дзьобі.

Нечисленними аналогіями цим виробам є бронзова бляха з поховання 7, кургану 2 Нагорненського могильника, Західний Казахстан, V ст. до н. е. (Королькова 2006, табл. 22: 27, с. 240), 2 золоті оббивки сосуду з Гостагаєвського городища, Кубань (Новичихин 2006, рис. 89: 4) та 4 бронзові бляхи з Південно-Східного Криму (рис. 18; Скорий, Зимовец 2021, с. 213—215, кат. 465—468).

На завершальному етапі скіфської доби Сіверського Дінця з'являється оригінальна серія зооморфно оздоблених поясних гачків, або гачків для підвішування сагайдака¹⁴. Більшість з них створені за єдиною іконографічною схемою, відповідно до якої загнуте завершення гачку утворює стилізоване зображення пташиного дзьобу. Основна ж частина може мати форму дроту, як правило, без додаткового зооморфного оздоблення (1), або ж зооморфної фігурної пластини (2).

1. До першого типу таких умовно зооморфних «дротових» або ж «хрестовидних» гачків належать 2 залізні вироби: з кургану 4 біля с. Веселе, Харківського р-ну (Шрамко 1978, рис. 4.19: 4) та з Черкаського Бишкіну (додаток: 55, 56; Бейдин, Григор'янц, Чаговец 2007, с. 171, рис. 1). Вироби складаються з довгого стрижню, що завершується гачком та поперечного, коротшого дроту. У місці перетину розташований Т-подібний штифт для кріплення. Найближчі аналогії походять з Нижнього та Середнього Дону — курган 4 біля Сладковки, виріб бронзовий (Максименко 1983, рис. 17: 9); курган 15 біля с. Дуровка, IV ст. до н. е. (Пузикова 2017, рис. 20: 9); Південного Придністров'я — курганів 18/1, виріб бронзовий; 95/1, виріб бронзо-

13. За паспортом — «Бронзова бляха у вигляді голови кабана», Інв. № МА ХНУ — ВН 2164. На наш погляд, неможливо ідентифікувати це зображення з головою кабана через відсутність кліків, один з яких обов'язково повинен виходити від нижньої губи, перпендикулярно носовій частині.

14. Про поліфункціональність такого роду гачків: (Синика, Тельнов 2016, с. 314).

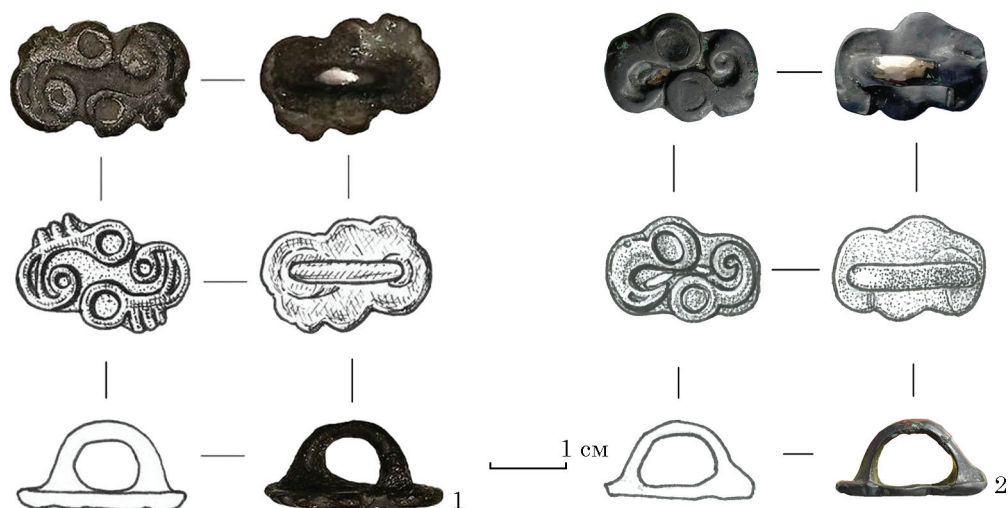

Рис. 17. Композиція двох голів хижих птахів (фото І. С. Баєвої; рисунок Т. В. Менчинської): 1 — Коломацьке городище; 2 — Одринське городище

Fig. 17. Composition of two heads of birds of prey (photo I. S. Bayeva, drawings by T. V. Menchinska): 1 — Kolomatske hillfort; 2 — Odrynske hillfort

вий; та 100/1 могильника Глинне, друга чверть III — перша чверть II ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, рис. 334: 6; 408: 4, 5, с. 965); Білогірського р-ну Криму, виріб бронзовий (Скорый, Зимовец 2021, с. 74, кат. 200).

Слід звернути особливу увагу на схожість гачків з Веселого та кургану 95/1 Глинного. Обидва гачки покриті поперечною рельєфною розміткою. Завдяки різниці у матеріалі гачок з Глинного зберігся набагато краще: його розмітка чіткіша, а на місці невиразних опуклостей (як на гачку з Веселого) розташовані акуратні трикутні вуха, які дозволили авторам розкопок ідентифікувати це зображення з образом коня. На наш погляд, впевнено ідентифікувати образ досить важко, тим більше, що птахи у скіфському звіриному стилі, часто-густо, зображувалися з вушками, набуваючи «грифоноподібних» рис. Але можна повною мірою погодитись з висновками авторів розкопок могильника Глинне, відповідно до яких «ці предмети є найпізнішими творами скіфського «звірино-го стилю», що відмічають його пережитки» (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 936).

Розроблена мікрохронологія могильника Глинне дозволяє уточнити хронологічну позицію кургану 4 біля с. Веселе. За чорнолаковим канфаром, він датується IV ст. до н. е. Але автор розкопок вказує, що у канфара, ще в давнину, були відламані ручки та частина вінця (Шрамко 1978, с. 20). Тобто при потраплянні до комплексу канфар вже мав досить довгу історію. Цей фактор, у сукупності з датуванням кургану 95/1 Глинного дозволяє дещо повисити верхню межу датування комплексу кургану 4 біля Веселого до III ст. до н. е., скоріш за все до першої половини цього століття¹⁵.

15. Важливим є і той факт, що тип поховальної споруди кургану 4 біля Веселого знаходить аналогії у Подністров'ї (Бабенко 2021, с. 46).

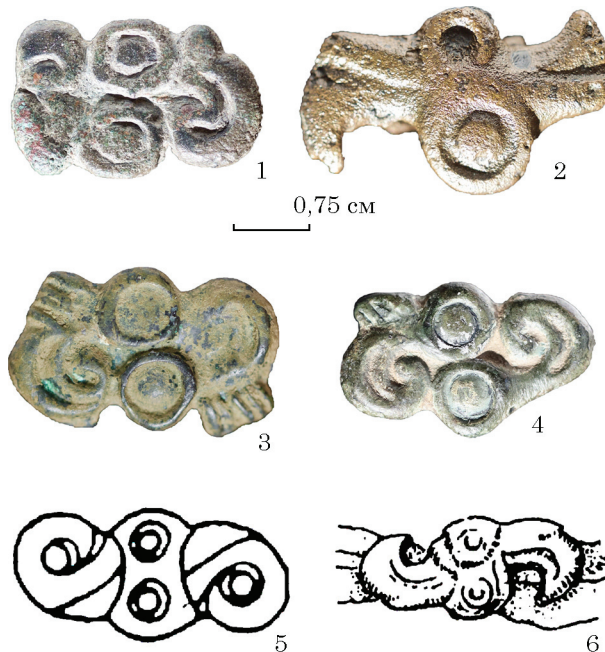

Рис. 18. Аналогії образу голів хижих птахів: 1 — між сс. Маркове та Шахтине, Кіровський р-н, Присивашська, Крим; 2 — Холодовка, Кіровський р-н, Крим; 3 — Південно-Східний Крим; 4 — між сс. Дивне й Курське, підніжжя горного масиву Кубалач, Крим; 5 — золота оббивка посудини з Гостагаєвського городища, Кубань; 6 — бронзова бляха з поховання 7, кургану 2 Нагорненського могильника, Західний Казахстан (за: Скорый, Зимовец 2021; Новичихин 2006; Королькова 2006)

Fig. 18. Heads of birds of prey, the parallels: 1 — between the villages of Markove and Shakhtyne, Kirovskiy district, Syvash marsh, Crimea; 2 — Kholodovka, Kirovskiy district, Crimea; 3 — Southeastern Crimea; 4 — between the villages of Divne and Kurske, at the foot of the Kubalach mountain range, Crimea; 5 — Gostagayevskiy hillfort, Kuban; 6 — burial 7 of barrow 2 of the Nagornoe barrow group, Western Kazakhstan (after Skoryi, Zimovets 2021; Novychikhin 2006; Korolkova 2006)

2. До другого типу належать 2 оригінальних вироби — вже згадані в контексті опису інших образів гачки зі *Старого Салтова* (додаток: 57) та один з гачків з *Черкаського Бишкіну* (додаток: 58). Останній відрізняється як від описаних вище гачків, так і від переважної більшості аналогічних виробів (рис. 19). Гачок складається з підпрямокутного щитка з сюжетом птаха, що дзьобить та пазурить рибу і змію, а також зі стрижню, оформленого у вигляді вже описаного хижака з витягнутими лапами та довгим загнутим язиком, який формує власне сам гачок. На щитку представлена повна фігура птаха з витягнутим тулубом, трикутним розправленим крилом, трапецевидним хвостом, маленькою головою та довгим гострим дзьобом. Око позначене вдавленою точкою, на дзьобі помітна вдавлена лінія, що поділяє його верхню та нижню частини. Тулуби птаха та риби (за виключенням голів) покриті косими вдавленими лініями які, перетинаючись, утворюють ромбічну сітку. З конструктивної точки зору (підпрямокутний щиток) єдиною аналогією поясну гачку з *Черкаського Бишкіну* є залізний, покритий золотом накладкою гачок з Керчі. Схожим є і оздоблення щитка по периметру косими рубчиками (Ростовцев 1913, LXXXV: 3). Попри те, що на щитку розташований доволі розповсюджений у скіфському звіриному стилі сюжет, окремі елементи його іконографії і стилістики — зображення змії, оздоблення тулубів птаха та риби ромбічною сіткою — робить його унікальним. Непрямі паралелі зображенню хижака, що припав до землі зі скіфських золотих гривень, а також передачі тулубів ромбічною сіткою дає підстави датувати цей виріб другою половиною IV ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2023).

Грифони. Представлені у скіфському звіриному стилі Сіверського Дінця нечисленними повнофігурними зображеннями та кількома бронзовими наносниками, що передають розповсюджений образ протоми «вухастого» орлиноголового грифона.

Почнемо з останніх, які, за своєю іконографією, є вкрай близькими до бронзових наносників з зображенням протом хижих птахів. Наносник у вигляді *вухастого грифона* походить зі зруйнованого поховання на присадибній ділянці біля *сmt Пересічна Дергачівського р-ну* (додаток: 59; Бабенко 2004, с. 34, рис. 4). Вуха грифона відламане. З *Одринського городища* походять 3 *фрагментовані щиткові наносники*. В одного з них голова неполіта, від іншого зберіглася задня частина голови і протоми, від третього — лише голова. Всі три наносники публікуються вперше (рис. 20: 1, 3, 4; додаток: 60—62).

Попри фрагментованість наносників, їх морфологічні особливості й іконографія не залишають сумнівів у тому, що на них зображений саме вухастий орлиноголовий грифон. Іконографічна схема таких зображень майже однакова: на ма-

сивну трикутну або трапецевидну шию, в якій міститься отвір для ременів, посаджена голова, розгорнута у напрямку щитка та паралельна до нього. Голова формувалася великим загнутим дзьобом, довгим вухом, що врівноважувало дзьоб та круглим оком. Це дуже популярна іконографія, що набула широкого розповсюдження у IV ст. до н. е., особливо у Степу. Можна навести наступні аналогії: Гайманова Могила, тризна, комплекти 3, 5, 6, перша половина IV ст. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 211; рис. 297; с. 219; рис. 315; с. 223; рис. 324: 1; 325: 1), курган Чортотлик, у насипу, третя чверть IV ст. до н. е. (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 84; рис. 55: 152, 153; кат.: 17); Братолубівський курган, друга чверть IV ст. до н. е. (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 105; рис. 21: 5; с. 118); курган 3, поховання 1 біля с. Нововолодимирівка у Херсонській обл., IV ст. до н. е. (Ковпаненко, Яковенко 1973, с. 258, 264; рис. 2: 23), Шолоховський курган у Нижньому Подонні (Максименко 1983, с. 30, 166; рис. 12: 11). Територіально найближча знахідка такого наносника походить з Більського городища (Могилов 2008, с. 387; рис. 167: 7). Відомі такі наносники і на Середньому Дні: Горки, курган 13; Руська Тростянка, курган 18, середина — третя чверть IV в. до н. е. (Савченко 2009, с. 253, 254, 313; рис. 9: 12—14).

Характерна риса одного з одринських наносників (рис. 20: 3; додаток: 61) — наявність рубчиків над оком грифона — зближує його з невеликою серією виробів, відомих поки що лише на території Криму. Це наносники з кургану 48, поховання 3 Актаського могильника, друга половина V ст. до н. е. (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6: 3; 7: 1), Тавельського кургану 1 (Дашевская 1999, табл. 74: 5), Білогірського р-ну та Присивашся (Скорый, Зимовець 2021, с. 109—110, кат. 300—302).

Один з одринських наносників (рис. 20: 4, додаток: 62) відрізняється майстерним двостороннім зображенням голови із загнутим коротким трикутним дзьобом, листовидним вухом, що стирчить вгору з невеликим нахилом назад та концентричним оком (опукла зіниця лежить у заглибленні очниці). На дзьобі, з двох сторін, — підтрикутні виїмки, що повторюють його форму. Вуха має рельєфну окантовку та вертикальний поділ. Особливістю зображення є наявність щок, показаних напівзавитками, що відходять від нижньої частини дзьобу та закручуються під очима. При цьому на одній зі сторін напівзавиток лежить у підквадратному заглибленні. Єдиною відомою нам неповною аналогією є виріб зі Старинської Птахофабрики біля Борисполя друга половина V ст. до н. е. (Ильинская 1973, рис. 1: 7). Хоча в одринського грифона відсутній будь-який натяк на гребінь, як у Бориспільського, а в останнього немає напівзавитків на щоках.

Вже згадувана композиція *двох грифонів у дзеркальній симетрії* зі *старомерчанського*

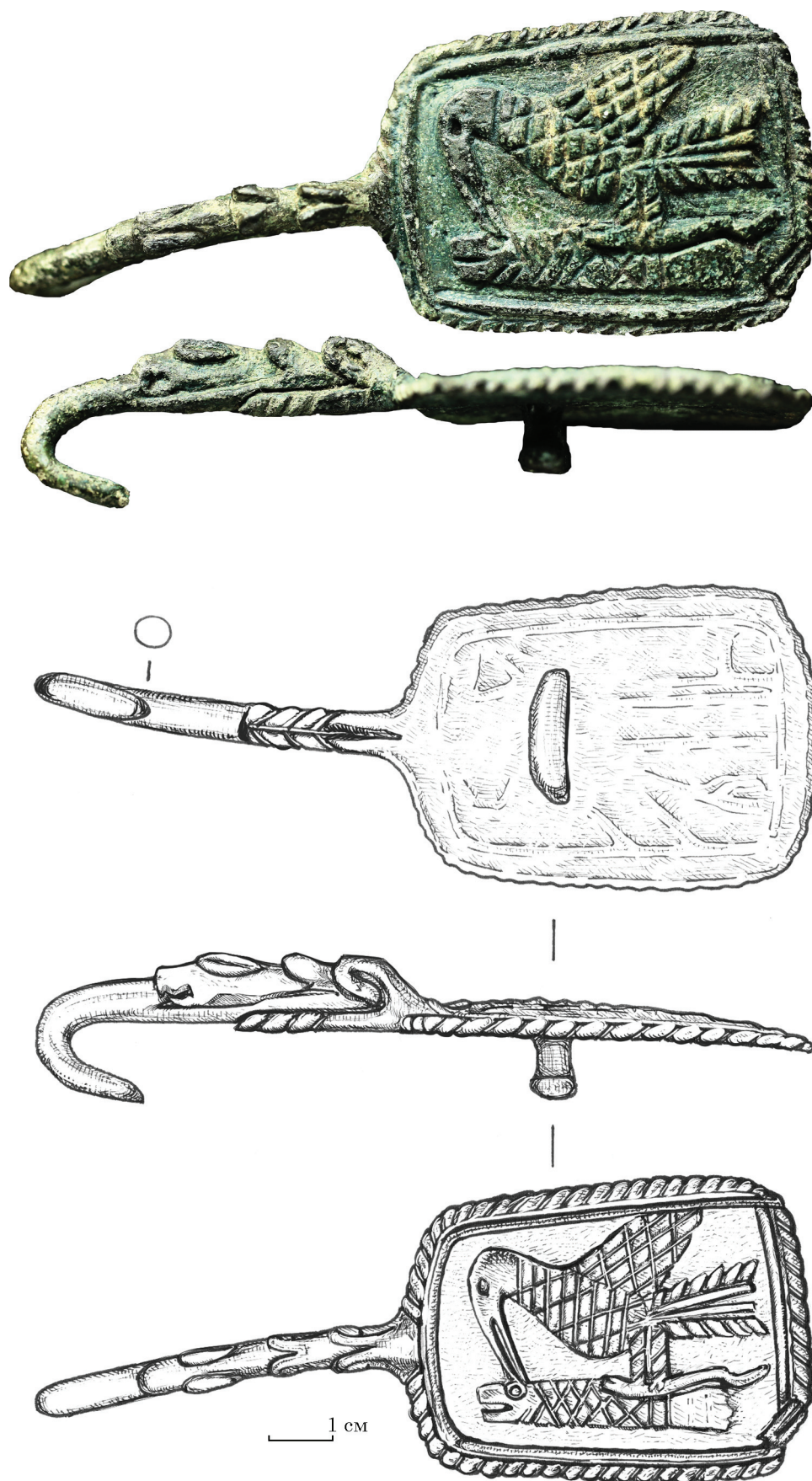

Рис. 19. Щитковий поясний гачок з Черкаського Бишкіну (за: Зимовець, Окатенко 2023)
Fig. 19. A belt hook from Cherkasy Byshkin (after Zimovets, Okatenko 2023)

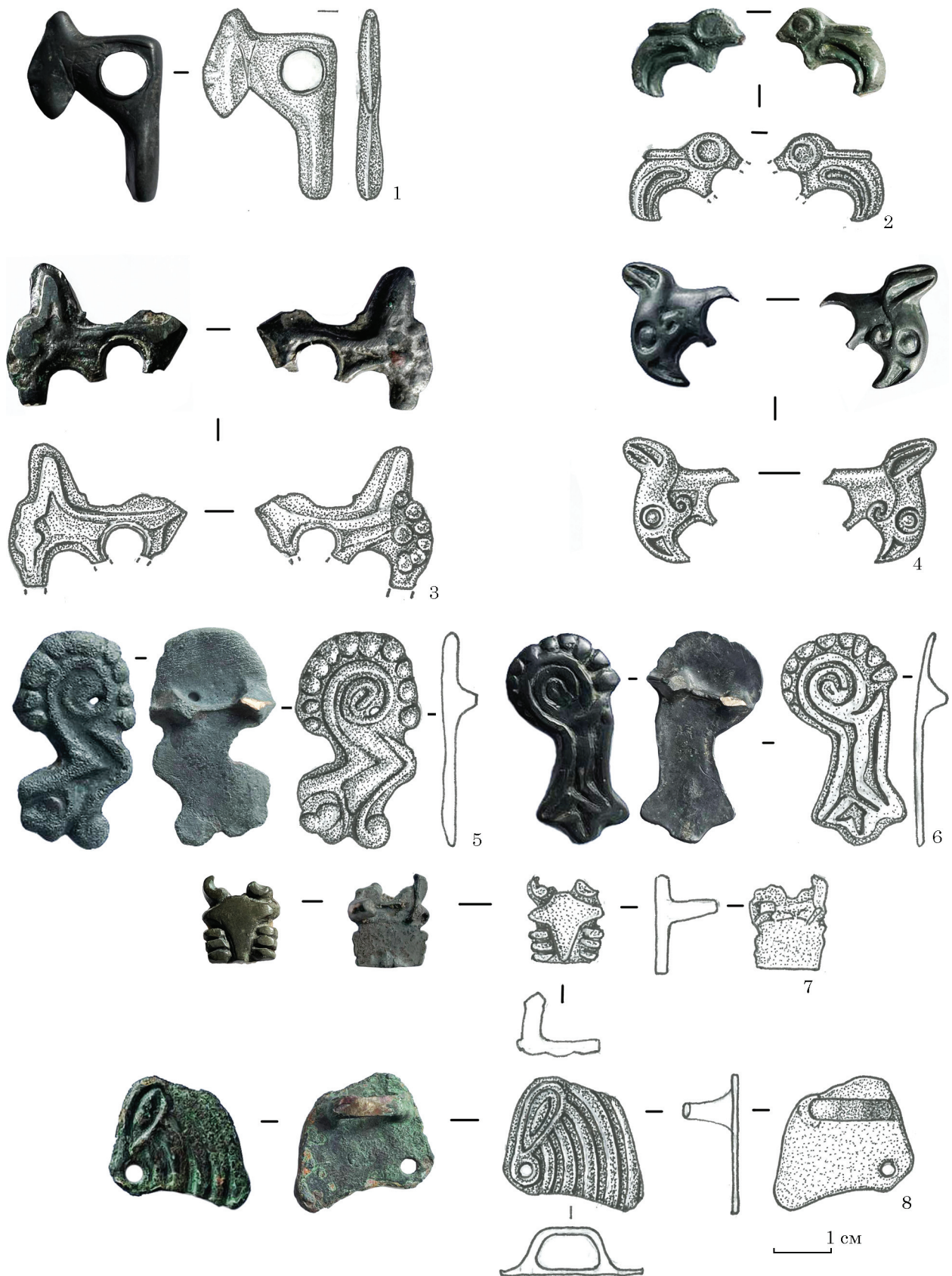

Рис. 20. Предмети кінського спорядження з Одринського городища: 1, 3, 4 — щиткові наносими; 2 — підвіска або наносник без шитка; 5, 6, 8 — нащічні бляхи; 7 — дрібна бляха, деталь кінської вузди (за: фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської)

Fig. 20. Horse equipment from the Odryn hillfort (photo V. M. Okatenko, drawings by T. V. Menchinska): 1, 3, 4 — plate frontlets; 2 — the pendant or frontlet without plate; 5, 6, 8 — check-pieces; 7 — small plate from bridle

меча знаходить прямі аналогії майже на всіх мечях серії «Чортотлик» з зооморфним оздобленням рукоятей (рис. 12: 4; додаток: 63)¹⁶. Грифони показані строго профільно, їх фігури вписані у трикутно-серцевидну форму перехрестя. Грифони сидять один навпроти одного таким чином, що їх передні ноги, дзьоби і вуха зімкнуті. Задні ноги зігнуті під гострим кутом. Крила — складені, нерівномірними рельєфними лініями показані пір'я. Голови — вкрай умовні і складаються з ока та видовженого дзьоба; нахилені вниз. Вуха довгі, геометризовані, спрямовані вгору і вперед. Очі — круглі, з заглибленою зіницею і показаною рельєфною лінією очницею. Змикаючись своїми закінченнями, дзьоби та вуха утворюють ромбічну фігуру.

З кургану 4 групи 1 біля Настільного походить 2 золоті бляшки або підвіски з геральдичною композицією двох істот, що стоять на задніх лапах (додаток: 64; Багалеї 1907, с. 374, рис. 101). Лапи істот представлені у кроці, тулуби — вертикальні, шиї вигнуті, голови — дещо опущені до низу. По одній передній лапі піднято до гори; вони розташовані перед мордами істот та дотичні одна до одної. Короткі хвости закручені догори. Крила заповнюють простір від верхньої частини голови до вигину спини, розширюючись до низу. На голові та шиї вони нагадують гриву. Голови зображені по-різному: у істоти зліва (з ракурсу глядача) вона пряма, дещо схожа на кінську, паща закрита, око кругле. У правій — голова монстра з відкритою пащею та довгим оком.

Зображення належить до дуже нечисленної серії, прототипом якої послужив образ ахеменідського грифона (Канторович 2015, с. 754). Ймовірно першою з цієї серії була бляха з північної впускної гробниці (поховання 2) Гайманової могили, 360—325/320 рр. до н. е. (Бедзиля, Полин 2012, кат. 166, рис. 104: 1), яка відрізняється більшим натуралізмом та реалізмом передачі окремих деталей. Близькими до гайманівської є золоті бляхи з Верхнього Рогачика, друга половина IV ст. до н. е. та Чмирьової могили, 330—315 рр. до н. е. (Канторович 2022, с. 117, рис. 2: 3 зверху). Відмінність полягає у тому, що перелічені вище композиції взяті у квадратну рамку, оздоблену подвійною чи одинарною лінією рубчиків. Натомість бляшка з «Майкопського кладу» вирізана за контуром істот, так само, як і бляшка з Настільного (Leskov 2008, cat. 60). Нарешті, варто загадати і серію золотих нашивних блях з курганів Середнього Дону: Мастюгино (грабіжницькі розкопки 1905 р.) та Воронізьких, де зображення грифонів передані вже вкрай схематично та умовно. Зображення з Настільного

виявляють більшу близькість до екземплярів зі Степу та «Майкопського кладу» і можуть датуватись, завдяки знахідці в цьому ж кургані золотих блях з оленем у кроці, останньою третьою IV ст. до н. е.

Маленькі золоті бляшки з образами повнофігурних грифонів походять з курганів 2, 25, 29, 32 Пісочинського могильника (додаток: 65—69; Бабенко 2005, с. 133—134; 2006; 2012). З оригінальних серій зображення презентують грифонів у лежачому положенні, 2 — стоячих грифонів з однією піднятою передньою лапою. Грифони, що лежать (кургани 2, 25, 32) показані дуже умовно, що ускладнює їх однозначну видову ідентифікацію. Йдеться про 8 екземплярів з кургану 25, 2 екземпляри з кургану 32 та 19 екземплярів з кургану 2. Якщо зображення з курганів 25 та 32 мають впізнавані риси грифонів (характерна голова, крило, лапи), ідентифікація 19 екземплярів з кургану 2 викликала більше питань. Тим не менше, Л. І. Бабенко переконливо довів, що такі їх риси, як вертикальні ланцюги опуклих прямокутників між головою та тулубом (крило), загнута або розімкнена нижня частина голови (дзьоб), рубчаста окантовка верхньої частини тулубу (гребінь) вказують саме на іконографію грифона (Бабенко 2012, с. 109—111). Найближчі аналогії цим виробам походять з кургану 5 біля Осняг, 15 Олефірщини та № 1 Перещепинського могильника, тобто з пам'яток басейну Ворскли, що знаходяться у безпосередній близькості від Більського городища. Це дає підстави казати про локальне виробництво вказаних бляшок, можливо майстрами, що працювали на Більському городищі (Бабенко 2012, с. 112). Цей висновок підтверджується і явно «провінційним» характером виробів, в яких ключові риси іконографії грифона позначені вкрай умовно. Їх прототипом, скоріш за все були орлиноголові грифони пізньогрецького канону, більш виразні, але вже теж достатньо умовні, зображення яких представлені на золотих бляшках з Красноперекопського кургану 22, поховання 3 кургану 2 Корніївки, Жовтокам'янського кургану (Канторович 2022, с. 115, 295).

На південний вектор запозичень образу вказують і зображення грифона з піднятою передньою лапою (2 екз. з курганів 29, 32). Досить близькі аналогії грифону з повернутою назад головою походять зі вже загаданих Красноперекопського кургану 22 та поховання 3 кургану 2 Корніївки. А на зображення грифона з золотої підвіски (курган 29), ймовірно, впинула іконографія грифонів з боспорських статерів IV ст. до н. е. (Бабенко 2006, с. 80).

Інші образи. Дуже близькими до грифонів з кургану 2 Пісочинського могильника є зображення зайця на 14 золотих бляшках з цієї ж пам'ятки (додаток: 70; Бабенко 2005, с. 131—132). Від грифона його відрізняє, насамперед, характерне видовжене вухо та від-

16. Виняток становить меч з кургану Кекуватського, перехрестя якого має іншу форму і на якому зображено хижого звіра, а не грифонів.

сутність рубчастих контурів тулубу, або певних його елементів. Зайці з Пісочину належать до варіанту 2 групи 2 одиночних зображень (зайці з підігнутими лапами та опущеною головою) (Полидович, Вольная 2005, с. 419). Аналогічні золоті бляхи з зображенням зайців представлені у Лісостепу та Степу, Криму та Кубані з початку другої половини VI ст. до н. е. до початку IV ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 840—842). І стилістично, і географічно найближчою аналогією є заяць з золотої нашивної бляшки з могильника Скоробір біля Більського городища (Шрамко 1987, рис. 40: 2).

Ще один **образ зайця** втілений на наноснику з кургану 9 Пісочинського могильника (додаток: 71; Бабенко 2005, с. 103). Як і більшість наносників він складається з відносно короткої планки щитку, підтрикутної умовної шиї, в якій розташований отвір для ременів та голови, яка, у даному випадку, не паралельна щитку, а трошки піднята. Зображення скульптурне, але розраховане на боковий огляд. Голова має підовальну форму. Вдавленою лінією показані круглі очі, до яких знизу і трошки позаду дотична відносно велика слюзниця. Короткою лінією переданий рот, точками — ніздрі. Середньої довжини вухо стирчить позаду голови.

Наносники з образом істоти з довгим вухом є досить розповсюдженими серед елементів скіфської кінської вузди, в тому числі, як було продемонстровано вище, і в басейні Сіверського Дінця. Зазвичай вони передають образ «орлиноголових грифонів», хоча, як це вже давно відзначалося, без вуха вони нічим не відрізняються від хижих птахів (Погребова 1948, с. 66—67). Але на відміну від грифону чи птахоподібних зображень на пісочинському наноснику ми дійсно бачимо образ, більше схожий на зайця: з підовальною головою та плавним контуром носу. Тому ця ідентифікація видається цілком коректною. Тим більше, що вона має досить близьку аналогію з території Криму, де також на наноснику втілений саме цей образ (Скорый, Зимовец 2023, с. 117, кат. 314).

Змій. З цього ж кургану 9 походять 2 бронзові S-подібні псалії, що закінчуються скульптурними голівками скоріш за все змій (додаток: 72; Бабенко 2005, с. 99—100). Попри те, що прямі аналогії серед псаліїв відсутні, сам характер образу є характерним для скіфських браслетів, закінчення яких, часто-густо, оформлюється саме в такій стилістиці (Петренко 1978, табл. 39: 1—22; Бабенко 2005, с. 100). Курган 9 Пісочинського могильника датований кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 164).

Змія, яку разом із рибою пазурить хижий птах на щитку гачка з Черкаського Бишкіну залишається унікальною як з точки зору елементу цієї досить розповсюдженої композиції, так і її іконографії (додаток: 73). Рідкість зображення змій в еліно-скіфському мистецтві

вже підкреслювалася дослідниками скіфського звіриного стилю (Алексеев 2019, с. 398). Тим не менше, відомі одиничні сцени протистояння змії та грифона (золота пластина з Ільїчівського кургану у Криму, золота обклашка піхов з Єлизаветівського могильника), які, скоріш за все, відображають протиборство істот-медіаторів (грифонів) з хтонічними істотами (зміями) (Алексеев 2019, с. 398). Вочевидь, сцена на гачку з Черкаського Бишкіну належить до цього ж семантичного горизонту. Адже і образ **риби** (додаток: 74), наявний у цій сцені, також уособлює хтонічний світ водної стихії.

Півники-гіпокампи. Зображення цього синкретичного образу походять з кургану 7 Пісочинського могильника, середина — друга половина IV ст. до н. е. (додаток: 75; Бабенко 2005, с. 162) та з Одринського городища; останнє фрагментоване (рис. 20: 8; додаток: 76; публікується вперше). Бляха з Пісочинського могильника є нащичником, при цьому це єдиний відомий виріб даної категорії скіфської вузди у цьому некрополі (Бабенко 2005, с. 100). Визначення «півник» для такого роду зображень було запропоноване В. А. Іллінською, у зв'язку з більш-менш зрозумілою ідентифікацією поєднання ока, дзьоба і гребеню (Ільинская 1975, с. 75). Але пізніше Б. А. Мозолевський запропонував визначення «гіпокамп», звернувши увагу на такі деталі образу як плавці та хвилясті контури фігури (Мозолевський 1979, с. 59). До теми ідентифікації цього явно фантастичного образу, а також його генези та семантики зверталися С.С. Бессонова (Бессонова 2004, с. 27—28) і А. Р. Канторович (Канторович 1992; 2015, с. 819—823), які також схильні вважати його більш подібним до гіпокампа. Варто підкреслити синкретичний характер образу і наявність у ньому до цього часу не пояснених елементів («шапочка», гребінь). Зображення, подібні до пісочинського досить широко представлені у IV ст. до н. е. у всіх регіонах Скіфії.

Нарешті слід звернути увагу на унікальне бронзове навершя з грушеподібним бубонцем, яку вінчає пласка профільна фігура сфінкса у кроці, зображеного з чотирма лапами, двома загнутими вперед серповидними крилами та пальметовидним хвостом (додаток: 77; Бабенко 1998, с. 26). Навершя було виявлене на пащині біля села Семенівка Дергачівського р-ну і до цього часу не має аналогій з точки зору зображеного на цій категорії речей образу (Бабенко 2022, с. 220). Попри антропоморфний характер образу, слід зазначити, що він проявляє подібність до зображень грифонів на навершях з Краснокутського кургану, Гайманової могили та Товстої могили. Ключова відмінність полягає у заміні такої деталі як голова грифона дуже умовним антропоморфним зображенням. Це може свідчити про локальну художню інтерпретацію цієї «степової» серії зображень.

ВИСНОВКИ

У результаті запропонованої розвідки каталогізовані 77 оригінальних зображень¹⁷, виконаних у традиціях скіфського звірино стилю, що прикрашають 166 предметів. Категорії предметів розподіляються наступним чином: золоті нашивні бляхи — прикраси одягу — 102 екз.; бронзові та кістяні деталі кінського спорядження — 44 екз.; зброя та елементи паноплії — 7 екз.; культові предмети — 6 екз.; інші предмети або предмети невизначеного призначення — 7 екз. Варто зазначити, що переважна більшість золотих нашивних блях походить з Пісочинського могильника. З цієї ж пам'ятки — і переважна частина копій, які не включені нами до каталогу оригінальних зображень. Незначна кількість золотих нашивних блях походить зі Старомерчанського могильника та курганів біля Настільного. В той же час, предмети кінського спорядження мають набагато ширшу географію і більш чи менш рівномірно представлені у регіоні.

Серед зображень 20 належить хижим птахам, 16 — копитним, 15 — хижакам; 7 зображень передають кінцівки хижаків, 11 — образ грифона; серед інших образів — зайці, змії, риба, гіпокампи, сфінкс (8 зображень). Птахи представлені, переважно, у редукованому виді — це прототи на наносниках, завершення поясних гачків, ручок ножів, бляхи — деталі кінської вузди. Лише у двох випадках — на блясі зі Старого Мерчика та на щитку гачку з Черкаського Бишкіну ми бачимо повно фігурні зображення хижих птахів. Серед копитних домінує образ оленя (9 оригінальних зображень). Якщо врахувати кількість золотих бляшок-копій, то саме цей образ слід визнати найбільш розповсюдженим у басейні Сіверського Дінця. Серед хижаків — приблизно рівна пропорція вовчих та котятих. Хоча, слід зауважити, що 2 повнофігурних котятих хижаків представлені на одному предметі — золотій обкладці руків'я старомерчанського меча.

З хронологічної точки зору, зображення розподілені нерівномірно. Лише 9 оригінальних зображень можна більш-менш впевнено віднести до періоду скіфської архайки (друга половина VII — VI ст. до н. е.), ще 6 — до перехідного часу (кінець VI — початок — перша половина V ст. до н. е.). До завершального етапу скіфської культури Сіверського Дінця (кінець IV — перша половина III ст. до н. е.) можна віднести 6 образів. Решта ж зображень відносяться до V (переважно, його другої половини) — IV ст. до

н. е. Саме цей період і можна вважати часом розквіту звірино стилю регіону.

Варто зазначити, що попри наявність неординарних пам'яток (Пісочинський, Старомерчанський, Люботинський, Гомільшанський курганний могильники; Люботинське, Караванське, Куколівське, Одринське та інші городища) і яскравих артефактів, оформлених у традиціях скіфського звірино стилю, загальне співвідношення відомих на сьогодні предметів до кількості поховальних та поселенських пам'яток є вкрай малим. Зрозуміло, варто приймати до уваги як слабку дослідженість, так і пограбованість багатьох пам'яток. Але, в цьому відношенні, регіон Сіверського Дінця не особливо відрізняється від інших територій колишньої Скіфії.

Така диспропорція, скоріш за все, свідчить про те, що звіриний стиль був атрибутом досить вузького прошарку політичної та військової еліти місцевого суспільства. Ще одна можлива причина — відносно мала представленість у регіоні поховань кінних вершників. Адже саме оздоблення кінської вузди дає велику кількість масових зображень у скіфському звіриному стилі. У курганах VII—VI ст. до н. е. взагалі відсутні поховання, що супроводжувалися б предметами кінського спорядження (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 71; Бабенко 2005, с. 195). І хоча знахідка архайчного псалія на Валківському поселенні є важливим свідченням перебування там якогось контингенту вершників, з формальної точки зору попередній висновок залишається вірним.

Варто підкреслити, що польові роботи останніх років суттєво поповнили колекцію предметів кінського спорядження класичної доби. Слід звернути особливу увагу на 8 предметів з Одринського городища, а також на знахідки елементів оздоблення кінської вузди з Люботинського могильника, Шовкової, Пересічної, Коломацького городища. Вони свідчать про включеність регіону до загальних тенденцій скіфського звірино стилю у V—IV ст. до н. е., які, у свою чергу, віддзеркалювали глобальніші історичні процеси проникнення степового компоненту скіфської культури (скоріш за все, безпосередньо разом з її носіями) до Лівобережного Лісостепу.

Попри невелику кількість предметів архайчного часу, спираючись на їх особливості можна зробити певні узагальнення щодо раннього етапу скіфського звірино стилю Сіверського Дінця.

По-перше, всі описані зображення є унікальними. Тобто вони не мають повних аналогій, навіть на подібних виробках (пряжках-пронизках, псаліях, бутеролях). Частково це пояснюється матеріалом виготовлення більшості предметів — кісткою та залізом. Тут варто пригадати важливе спостереження Б. А. Шрамка про те, що відсутність на Сіверському Дінці

17. Не враховувалися копії (наприклад на золотих нашивних бляшках); однакові подвійні зображення, наприклад у геральдичних композиціях, рахувалися як один оригінальний образ; в той же час, суб'єкти зооморфних трансформацій інтерпретувалися як окремі образи.

родовищ міді стримувала бронзоліварне виробництво регіону (Шрамко 1962, с. 211). Але навіть такий «серійний» виріб як бронзова бутероль має свої відмінності від інших відомих екземплярів.

По-друге, попри унікальну стилістику, репертуар образів є досить типовим для ранньоскіфського часу: голова хижого птаха чи грифона, хижака, коня, барана. Натомість відсутні образи грифобрана, повнофігурного котячого хижака, що згорнувся або припав до землі, оленя у галопі, козла, представлені як у північно-кавказьких, так і в лісостепових комплексах Правобережжя Дніпра, Посулля та басейну Ворскли. Оригінальність сіверсько-донецьких зображень, як і матеріал їх виготовлення, вказує на місцеву інтерпретацію загальноскіфських образів. Тому можна більш-менш впевнено говорити про місцеве походження більшості розглянутих виробів¹⁸. Майстри, які їх створювали, вочевидь, знали (пам'ятали?) висхідні композиційні рішення, але працювали в нових умовах і з наявним підручним матеріалом.

По-третє, попри те, що в курганах 1 і 2 Караванської групи були виявлені яскраві близькосхідні імпорти, які вочевидь свідчать про участь у передньоазійських походах похованих у них представників скіфської еліти, ми не зустрічаємо тут типових бронзових або золотих виробів, виконаних у традиціях скіфського звіриного стилю. Матеріал виготовлення, відсутність повних фігур, а також специфічна стилістика зображень з Сіверського Дінця вказує на їх наслідуваний і похідний характер.

По-четверте, місця знахідок тяжіють до західної частини розглядуваного регіону, що безпосередньо межує з басейном Ворскли. З Поворскля або Посулля походять і найближчі аналогії караванській голівці хижого птаха, голівкам птахів на залізних ножах, псалію з зображенням голови коня або лося. Треба приймати до уваги, що і більшість відомих пряжок-пронизок лісостепової зони походять з Лівобережжя, в основному з Посулля¹⁹. Це підтверджує думку про басейн Ворскли як базову територію, звідки проходило розселення спорідненого населення у басейн Сіверського Дінця (Гречко 2010, с. 99).

У перехідний період у розглядуваному регіоні з'являються нові образи: хижак, що згорнувся, хижак з підігнутими лапами та голова птаха, протома хижака у профіль, голова лося, голова вовчого хижака. Кожне з цих зображень є оригінальним і має дуже обмежене коло аналогій. Можна відзначити вочевидь місцевий

характер голови хижака на кістяній ложці (при тому, що сам принцип оформлення предмету міг з'явитися під савроматським впливом) і, скоріш за все, місцевий характер розробки образу хижака, що згорнувся, прототипом якого були звірі, розміщені на ольвійських хрестовидних бляхах та їх аналогах, що територіально тяжіють до Лісостепового та Степового Лівобережжя. Ікло з подвійним зображенням голови хижого птаха та хижака є або савроматським імпортом, або втілені на ньому образи створені під очевидним впливом савроматської культурної традиції (Задніков 2023, с. 144).

У класичний період кількість зображень, виконаних у скіфському звіриному стилі зростає на порядки, що можна пов'язати з приходом нового населення, зокрема і носіїв нової поховальної обрядності, пов'язаної з культурою вершників (Бабенко 1997, с. 228; 2005, с. 195). З їх розповсюдженням у першій половині V ст. до н. е. пов'язаний, насамперед, Протопопівський курганий могильник (нащочні бляхи у вигляді вовчого хижака, що згорнувся та лапи хижого звіра). Знахідки досить репрезентативних наносників з зображенням оленя (Люботинський могильник), барана (Шовкова), які також можна віднести до цього або трохи пізнішого періоду, також підкріплюють цей висновок.

До другої половини V—IV ст. до н. е. відносяться деталі кінської зброї з двох елітних могильників — Пісочинського та Старомерчанського, а також з могильника біля Малої Рогозянки. Представлені на них зображення — хижого птаха (наносники та нащочники або налобники), кінцівки хижака (нащочники та дрібні бляхи), гіпокампа (нащочник) є достатньо традиційними для скіфського звіриного стилю класичної епохи. По відношенню до розглядуваного регіону можна лише вказати на їх меншу кількісну представленість у порівнянні з іншими. Особливу увагу слід звернути на бляхи у вигляді фасу котячого хижака з поховання 1 кургану 2 біля Малої Рогозянки. Єдині відомі нам на сьогодні аналогії походять з Херсонської обл. та Криму. З Дніпровським Лівобережним Степом, з одного боку та Середнім Доном, з іншого, пов'язані і зображення двох лап хижака з цього ж поховання. Наразі цю підбірку суттєво доповнили бронзові вироби з Одринського городища.

Образи оленів, грифонів, зайця з золотих нашивних бляшок Пісочинського могильника знаходять численні аналогії у синхронних степових та лісостепових пам'ятках. Варто зазначити, що за кількістю золотих блях з зображенням оленя з підігнутими ногами (28 екз.), курган 2 Пісочинського могильника поступається лише Солосі, звідки походять аналогічні зображення.

На відміну від цього досить розповсюдженого образу, зображення оленя у кроці з кургану 8 Пісочина (9 екз.), кургану 6 Старомерчансько-

18. Під питанням лише псалій з завершенням у вигляді голівки коня або лося (аналогії з Посулля) та бутероль у формі голови хижого птаха (найбільше розповсюдження — на Кавказі та у Північному Причорномор'ї включно з Кримом).

19. Див. повну збірку: Могілов 2008, с. 68—70.

го могильника та кургану 1 групи 4 біля хутора Настільного (8 екз.) з великою вірогідністю є місцевою розробкою загальноскіфського образу, що веде своє походження з території Боспору.

Меч з кургану 11 Старого Мерчика добре вписує регіон Сіверського Дінця у загальну тенденцію розповсюдження престижних речей з дорогоцінних металів в останній третині IV ст. до н. е., серед яких — зображення «троянської серії» на горитах та піхвах мечів з Чортотлицького, Ілїнецького, Мелітопольського, 8-го П'ятибратнього курганів та музею Метрополітен (Алексеев 2003, с. 240), а також парадні мечі з обтягнутим золотим листом руків'ями серій «Чортотлик» та «Шульгівка». З приводу причин такого розповсюдження існують різні думки: дипломатичні дари боспорського царя Перисада I, який прагнув домінування своєї держави над прилеглими територіями; наслідки інтенсивних дипломатичних та військових контактів скіфської та македонської аристократії (Алексеев 2003, с. 240, 247); налагодження масового виробництва такого роду речей у грецьких майстернях, при цьому синхронне розповсюдження цих виробів як у Степу, так і в Лісостепу свідчить про союзницькі відносини між цими групами скіфських племен (Бабенко 2005, с. 190, 201); результат участі похованих осіб у війні з Боспором 328 р. до н. е. (Гречко, Карнаух 2011, с. 5).

В рамках цієї статті зупинимося лише на художньому та пов'язаному з ним світоглядному аспекті проблеми. І сюжет, і манера його виконання на руків'ях мечів типу «Чортотлик» та «Шульгівка» радикально відрізняються від зображень «троянської серії». Останні були виконані у краєвих традиціях грецького мистецтва (включно з відносно нечисленним бестіарієм на горитах), в той час як зображення на руків'ї старомерчанського меча та його аналогій — не лише виключно зооморфні, але й містять очевидні риси скіфського звіриного стилю: пози тварин, акцентування лопатки та стегна оленя, гіперболізація окремих деталей (кігті хижаків, рога оленя), форма очей оленя, грифонів та хижаків, умовність та геометризація деяких деталей (рога оленя, вуха, ноги та крила грифонів). Тобто, розглядувані зображення призначалися не для греків, македонців, або частини елінізованої скіфської верхівки, а для скіфської аристократії, яка ще пам'ятала власні художні традиції і, вочевидь, мала попит на відповідні предмети. І семантика сюжетів (особливо, переслідування котятим хижаків оленя), і стилістика їх виконання була розрахована на скіфські релігійні й естетичні запити. Можливо, вони сприймалися скіфами як втілення «зброї Веретрагні», меч якого також був оздоблений золотом (Полидович 2014, с. 266). Належність цих мечів та зображених на них сюжетів до кола скіфських релігійних уявлень підтверджує і вже згадувана думка

В. І. Гуляєва відносно ритуального характеру виготовлення золотих обкладок руків'я мечів чортотлицького типу. Спочатку знайома художня схема індивідуально відтворювалася у залізі, а потім — скоріш за все безпосередньо перед похованням — і в золоті. При чому таке відтворення відбувалося приблизно в той самий час на різних територіях.

Елінізована стилістика зображень та виявлення мечів розглядуваних типів, а також дзеркала зі схожим сюжетом на Боспорі дозволяє припустити, що саме боспорські (еліно-скіфські?) торевасти були авторами цієї художньої схеми. Але остання відтворювалася індивідуально та автономно, на різних територіях, скоріш за все всіма місцевими майстрами. Її популярність та сталість, використання у поховальних ритуалах свідчать про відповідність світоглядним настановам, пов'язаним з переходом в інший світ (олень-жертва, грифони). Якщо наша версія є вірною, то розповсюдження як самих мечів розглядуваних типів, так і сюжетів на їх руків'ях свідчить про високий ступінь інтегрованості скіфської еліти на території від Криму до Лісостепоного Подніпров'я та Середнього Дону. У цьому світлі парадні мечі чортотлицької та шульгівської серії навряд чи можна вважати дипломатичними дарами Перисада I, або трофеями взятими під час війни скіфів з Боспором.

Пряма сюжетна аналогія між сценою переслідування оленя котятим хижаків як на дулезв'язному, так і на однолезв'язному мечі з Чортотлицького кургану вказує на відповідний напрямок культурних зв'язків представників скіфської еліти, похованих у старомерчанському кургані 11. Зазначимо, що однолезв'язні мечі з аналогічною сценою виявлені, переважно, у степовій зоні (Соболева Могила, Мала Лепетиха, Пески). Виключення складає лише меч з Великого Рижанівського кургану — однієї з найбільш пізніх елітних поховальних пам'яток Скіфії (Скорий 1988, с. 31). Ізольовані ж зображення оленя, виконані в аналогічній стилістиці, походять з Криму (курган Кекуватського, Куль-Оба), Нижнього Подніпров'я (3 мечі з Чортотлику), Нижнього (Єлизаветинський могильник) та Середнього (Колбіно) Подоння.

Виходячи з аналізу матеріалів скіфського звіриного стилю, населення Сіверського Дінця та Середнього Дону мали досить інтенсивні зв'язки у IV ст. до н. е., особливо у другій половині та наприкінці цього століття. При цьому культурний обмін йшов як з півдня на північ, так і з півночі та півдня. Наприклад, образ оленя, що крокує, на бляхах з Пісочина, Старого Мерчика, Настільного, скоріш за все, безпосередньо вплинув на образ оленя з золотої обкладки чаші кургану 11/2 групи «Частих». Не виключено, що територія регіону була певною транзитною зоною, через яку йшло проникнен-

ня окремих образів та предметів зі Степового Півдня до Середнього Дону (ті самі мечі чортотлицького типу з сюжетом оленя, хижака та грифонів на руків'ях; геральдична композиція грифонів з Настільного, кінцівки хижаків типу «Бердянський-Петрівка», вовчі хижакі, що згорнулися). Зворотній вплив можна вбачати в образі повнофігурного вовчого хижакі з кургану 6 біля Веселого, вовчого хижакі з Пимонівки, які знаходять безпосередні аналоги на Середньому Доні, а також у нечисленній, але вже досить репрезентативній серії поясних або сагайдачних гачків (5 екз.).

Враховуючи хронологічні позиції і локалізації гачків, їх дослідження дозволяє уважніше придивитись до завершального періоду скіфської історії регіону. Дискусії з приводу походження поясних гачків далекі від завершення. В них чітко проглядаються дві лінії аргументації²⁰. З одного боку, ряд дослідників вказує на їх пов'язаність зі східним (савромато-сарматським, сірматським?) імпульсом, відзначаючи відсутність поясних гачків у традиційному вбранні скіфів та на пам'ятках степової зони, окрім Александропільського кургану (Ольховський 1999, с. 182—187; Бейдін, Григор'янц, Чаговець 2007; Гречко 2010, с. 111; Гречко, Карнаух 2011, с. 13). З іншого боку, вказується на досить вузьку локалізацію основного масиву цих виробів на Середньому Доні та їх слабку і досить пізню представленість у савромато-сарматських старожитностях (Либеров 1976; Пузикова 2001; Гуляев 2016, с. 72; Бабенко 2021, с. 46; Пеляшенко 2018, с. 205). Відзначимо, що сіверськодонецькі гачки належать до двох основних типів, виокремлених свого часу В. С. Ольховським: фігурно-пластинчатих з зооморфними мотивами та дротових. Особняком стоїть щитковий гачок з Черкаського Бишкіну.

Щодо першої групи гачків, то, відповідно до найбільш повної на сьогодні збірки поясних кріючків В. І. Гуляева, з 62 предметів 28 походять з Середнього Дону, 17 — з території Волго-Камського регіону, 5 — з Нижнього Подоння, 4 — з Нижнього Поволжя, по 2 — з Криму, Нижнього Подніпров'я, Сіверського Дінця та Північного Кавказу (Гуляев 2016, с. 85—91)²¹. Ця статистика, а також відносно рання (з середини V ст. до н. е.) поява поясних гачків на Середньому Доні приводять до висновку про їх походження саме з цього регіону (Гуляев 2016, с. 72—73) і підтверджує думку про появу цих гачків на Сіверському Дінці під відповідним північним впливом (Бабенко 2021, с. 46).

Каталог другої групи гачків розробили В. С. Синика й М. Н. Тельнов. З 17 наведених

гачків по 6 походять з Південного Подніпров'я та Подністров'я, 2 — з Криму, 1 — з Побужжя, по 1 — з Середнього та Нижнього Дону (Синика, Тельнов 2016). На думку авторів, ці вироби належать до завершального етапу скіфської культури. Найраніші екземпляри походять з кургану 4 Сладковського могильника²², остання третина IV ст. до н. е. (Нижній Дон), кургану 15 біля Дурівки, остання чверть IV — перша чверть III ст. до н. е. (Середній Дон), поховання 9/1 могильника Кут, кінець IV ст. до н. е. і 6/2 групи Кам'янка I, кінець IV — перша третина III ст. до н. е. (Нижнє Подніпров'я) (Синика, Тельнов 2016, с. 313). Цікавою є концентрація гачків цього типу у Подністров'ї, Нижньому Подніпров'ї, Криму. Ці території ототожнювалися з так званими «Малими Скіфіями», в яких скіфська культурна традиція продовжувала своє існування після падіння Скіфії «Великої». Можливо, дротові поясні гачки, які відображають занепад та поступове зникнення скіфського звіриного стилю, маркують місця проживання населення, що належало до скіфського культурного комплексу в найпізніший період його існування наприкінці IV — III ст. до н. е. До таких регіонів, скоріш за все, належала і територія Сіверського Дінця.

Підсумовуючи слід зробити висновок, що популярність деяких зображень скіфського звіриного стилю, виявлених на Сіверському Дінці, немає підстав казати про яскраво виражені локальні риси звіриного стилю регіону. Для архаїчного та ранньокласичного періоду особливістю, до певної міри, є самотнє втілення образів у кістці (голова хижого птаха, вовчого хижакі, коня або лося, протома барана) та порівняно велика кількість (3 з 9 відомих) залізних ножів, завершення ручки яких моделюване зображенням пташиної голівки. Невелика кількість образів та їх оригінальність не дозволяє виявити спільні риси локальної стилістики. У класичний час, звіриний стиль Сіверського Дінця відбиває загальні характерні тенденції, зокрема появу нових образів і декоративних прийомів. Особливої популярності набуває образ оленя, деяким зображенням якого притаманні явно локальні риси (олень у кроці). Частина образів, в основному та, що була пов'язана з кінською зброєю, — вовчий хижак, що згорнувся, фас котячого хижакі, кінцівки хижаків, наносники-протоми птахів та копитніхи — характеризується традиційними рисами власне скіфського мистецтва. Але переважна частина образів, втілених у коштовних металах (олені, грифони, котячі хижакі, зайці) зазнає істотного впливу еліно-скіфської художньої традиції, яка, втім, не елімінувала оригінальні елементи власне скіфського звіриного стилю.

20. Детальна історіографія: Гуляев 2016.

21. До цього слід додати 2 гачка з Криму, не враховані дослідником (Канторович 2022, с. 43: 5; 86: 2) та гачок з поховання 1 кургану 3 могильника Глинине у Нижньому Подністров'ї (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, рис. 28: 9).

22. Авторі не сумніваються у скіфській належності цього комплексу (Синика, Тельнов 2016, с. 313).

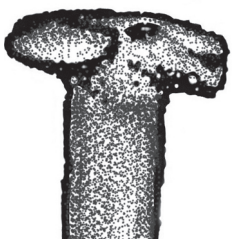
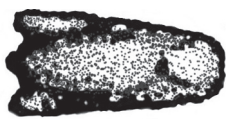
Додаток

ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ: КАТАЛОГ АРХАЇЧНИЙ ПЕРІОД

1. Пташина голівка — закінчення кістяного виробу (рис. 1: 1). Люботинський могильник, Караванська група, курган 1 (Люботинська міська територіальна громада). Другий етап РСК — 700—650 рр. до н. е. (Бандуровський, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 149). Не раніше середини VII ст. до н. е., можливо кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 679—680). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 146, рис. 3: 4; Черненко 2000, с. 300, рис. 3: 2. Рисунок В. Ф. Омельченко.

2. Голівка котячого хижака — навішья залізного предмету, можливо ножа. Люботинський могильник, Караванська група, курган 2. Люботинська міська територіальна громада. Рубіж VII—VI — перша половина VI ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 195, рис. 54: 9; Гречко 2010, с. 78, рис. 89: 2. Рисунок І. С. Баєвої.

3. Голівка хижого птаха або грифона — кістяна пряжка-пронизка (рис. 3: 1). Люботинське городище (Шеєрманівське). Люботинська міська територіальна громада. VI ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 123; Канторович 2015, с. 691). **Джерело:** Шрамко 1998, с. 28, рис. 13: 18. Інв. № МА ХНУ — ВН 2164. Фото С. А. Заднікова.

4. Голівка коня або лося — завершення кістяного трьохдирчастого псалія. Поселення біля с. Старі Валки, розораний зольник. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. VII—VI ст. до н. е. (Окатенко, Могилов 2021, с. 101). **Джерело:** Окатенко, Могилов 2021, с. 101—102, рис. 3: 1. Фото і рисунок В. М. Окатенка.

5. Протома барана — кістяне завершення невизначеного предмета. (рис. 4: 1). Поселення біля с. Старі Валки, розораний зольник. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Ранньоскіфський час. **Джерело:** Валківський краєзнавчий музей (інв. № 9431 Р3396). Фото В. М. Окатенка. Публікується вперше.

6. Голова хижого птаха — бронзова бутероль. Знайдена у Харківській обл. Кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (Зимовець 2016, с. 82). **Джерела:** Зимовець 2016, с. 77, рис. 2; Бабенко 2020.

7. Голова хижого птаха — завершення ручки залізного ножа. (рис. 5: 2). Поселення Саржин Яр, Шевченківський р-н м. Харькова. Друга половина VI—V ст. до н. е. (Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 161—162). **Джерела:** Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 160, рис. 8: 5. Фото С. А. Заднікова.

8. Голова хижого птаха — завершення ручки залізного ножа. (рис. 5: 4). Городище в уроч. Городище («городище Куколівського»). Валківська міська громада Богодухівського р-ну. VI ст. до н. е. **Дже-**

рела: Буйнов, Гречко 2005, с. 14, рис. 1: 15. Рисунок Ю. В. Буйнова.

9. Голова хижого птаха — завершення ручки залізного ножа (рис. 6). Знайдено у лісі напроти Коломацького городища. Коломацька селищна громада Богодухівського р-ну. VI ст. до н. е. Джерела: Валківський краєзнавчий музей (інв. № 9432 Р 3398). Фото В. М. Окатенка. Публікується вперше.

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

10. Голова вовчого хижак — завершення ручки кістяної ложечки (рис. 7). Поселення Шовкова, зольник 3. Люботинська міська територіальна громада. VI ст. до н. е. (Шрамко 1962, с. 188—189). Кінець VI — початок V ст. до н. е. (Шрамко 1964, с. 190). Джерела: Шрамко 1964, рис. 1: 21. Фото з архіву Б. А. Шрамка.

11. Голова лося — бронзовий дводирчастий псалій. Зберігається в Харківському історичному музеї ім. М. Ф. Сумцова. Харківська обл. (?). Початок середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 35). Кі-

нець VI — перша половина V ст. до н. е. Джерела: Вальчак 1998, с. 21, рис. 6: 9; Могилов 2008, рис. 71: 9. Фото Р. В. Зимовця.

12. Протома хижак — бронзовий дводирчастий псалій. Зберігається в Харківському історичному музеї ім. М. Ф. Сумцова. Харківська обл. (?). Початок середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 35). Кінець VI — перша половина V ст. до н. е. Джерела: Вальчак 1998, с. 21, рис. 6: 9; Могилов 2008, рис. 71: 9. Фото Р. В. Зимовця.

13. Котячий хижак, що згорнувся — золота нашивна бляшка (рис. 8: 1). Старомерчанський могильник, група 2, курган 1. Зруйноване поховання. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. VI ст. до н. е. (Окатенко, Буйнов 2010, с. 79). Дру-

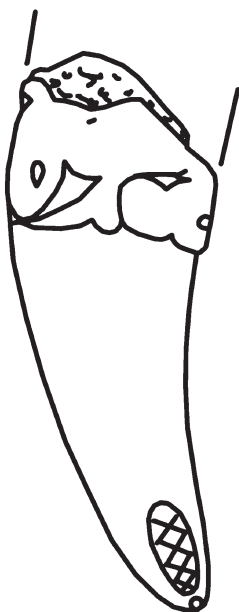

га половина V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 110). Друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. **Джерела:** Бандуровский 2002, с. 90. Окатенко, Буйнов 2010, с. 79—80, рис. 1—5; Гречко 2010, табл. 98: 41. Фото В. М. Окатенка.

14. Голова хижого птаха — зображення на фрагменті вепрячого ікла. Поселення Огульці 1, Богодухівський р-н. Друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. (Задніков 2023, с. 140—143). **Джерело:** Задніков 2023, с. 143—144, рис. 6—7.

15. Котячий хижак з витягнутими лапами — зображення на фрагменті вепрячого ікла. Поселення Огульці 1, Богодухівський р-н. Друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. (Задніков 2023, с. 140—143). **Джерело:** Задніков 2023, с. 143—144, рис. 6—7.

IV—III ст. до н. е. (Шрамко 1978, с. 23). IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 75). Друга половина IV — перша половина III ст. до н. е. **Джерела:** Шрамко 1978, с. 49, рис. 4.29: 39; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 75, с. 204, рис. 67: 22. Фото з архіву Б. А. Шрамка.

18. Голова вовчого хижака — кістяна пластина. Поселення біля с. Пимонівка. Ізюмська міська громада Ізюмського р-ну. IV ст. до н. е. (Полідович 2013, с. 223). **Джерело:** Полідович 2013, рис. 1.

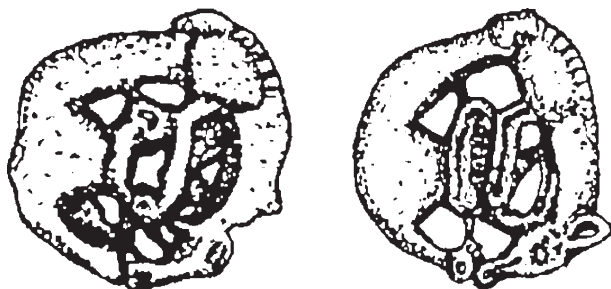

19. Голова вовчого хижака — закінчення бронзового браслету (рис. 11). Старомерчанський могильник, курган 6. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Остання третина IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 56). Перша половина III ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 99). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 75, рис. 12: 10. Фото В. М. Окатенка.

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД

ОБРАЗИ ХИЖАКІВ

16. Вовчий хижак, що згорнувся — бронзові нащічники, 2 екз. Могильник біля с. Протопопівка, курган 5. Солоницівська громада Харківського р-ну. Друга чверть V ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 72). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2002, рис. 56: 4—5; Могілов 2008, рис. 102: 9, 10.

17. Вовчий хижак з витягнутими лапами (рис. 10). Могильник біля села Веселе, курган 6. Липецька сільська територіальна громада Харківського р-ну.

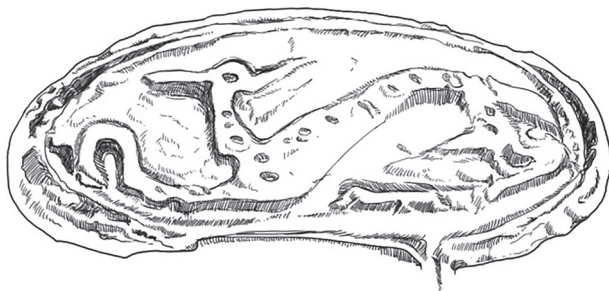

20. Котячий хижак на золотій оббивці руків'я меча (рис. 12: 3). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 78). **Джерела:** Бандуров-

ський, Буйнов 200, с. 77—78, 160, рис. 20: 1. Фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої.

21. Котячий хижак на наверші руків'я меча (рис. 12: 1). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 78). Джерела: Бандуровський, Буйнов 2000, с. 77—78, 160, рис. 20: 1. Фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої.

22. Вовчий або котячий хижак — бронзовий щитковий поясний або сагайдачний гачок (рис. 19). Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. Джерела: Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1. Фото Р. В. Зимовця; рисунок І. С. Баєвої.

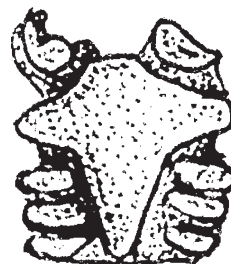
23. Голова котячого хижака анфас — бронзові бляхи — деталі кінської вузди, 6 екз. Мала Рогозянка, курган 2 групи 1, другий вуздечний набір. Золочівська громада Богодухівського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). Джерела: Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, 173, рис. 33: 4—5; Могілов 2008, рис. 94: 3—8.

24. Голова котячого хижака анфас — бронзова бляха деталь кінської вузди. Могильник біля с. Черемушна, курган 10. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Буйнов 2003, с. 4). Джерело: Буйнов 2003, с. 3, рис. 9: 6.

25. Голова котячого хижака анфас — бронзова бляха деталь кінської вузди (рис. 20: 7). Висота 1,7, ширина: 1,6 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. Джерела: фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

26. Кінцівки-лапи хижака — бронзові націчники. Могильник біля с. Протопопівка, курган 3. Солоницівська громада Харківського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). Джерела: Бандуровський, Буйнов 2000, с. 196, рис. 55: 9; Могілов 2008, рис. 103: 5—6; Канторович 2015, с. 1132, № 10, с. 1430: 10. Фото А. Р. Канторовича.

27. Стегно та кінцівки хижака — бронзові націчники, 2 екз. Могильник біля с. Мала Рогозянка, курган 2 групи 1, другий вуздечний набір. Золочівська громада Богодухівського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). Джерела: Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, 173, рис. 33: 6—7. Фото Р. В. Зимовця.

28. Стегно і кінцівки хижака — бронзові націчники (рис. 20: 5). Висота 4, довжина стегна 2,2 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. Джерела: фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

29. *Стегно і кінцівки хижак* — бронзові нащичники, 2 екз. Старомерчанський могильник, курган 3, кінське поховання, перший вздечний набір. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74). **Джерело:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74, 149, рис. 9: 11; Могилов 2008, рис. 105: 17.

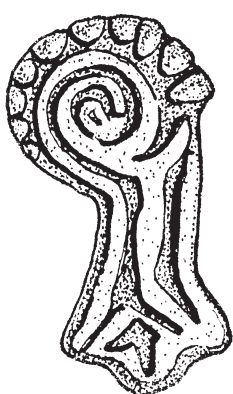
30. *Стегно і кінцівки хижак* — бронзовий нащичник. смт Пересічна, Дергачівського р-ну, зруйноване поховання на присадибній ділянці. V—IV ст. до н. е. (Бабенко 2004, с. 35). **Джерело:** Бабенко 2004, с. 34, рис. 5.

34. *Олень, що лежить* — золоті нашивні бляшки, 6 екз. Пісочинський могильник, курган 22. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга чверть IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 166). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 129, фото 16, рис. 31: 5.

31. *Стегно і кінцівки хижак* — бронзовий нащичник (рис. 20: 6). Висота 3,9; довжина умовного стегна 2,1 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** фото: В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

35. *Олень, що лежить* — золота пластина-накладка, що використовувалась як нашивна бляха. Пісочинський могильник, курган 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець третьої чверті — самий кінець IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 163). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 131, 163, фото 8, рис. 17: 5; 38: 2.

32. *Кінцівка-лапа хижак* — золота нашивна бляха. Пісочинський могильник, курган 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверть IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 168—170). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 135—136, 169, фото 19, рис. 38: 3.

ОБРАЗИ КОПИТНИХ

33. *Олень, що лежить* — золоті нашивні бляшки, 28 екз. Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 160). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 129, фото 6, рис. 4: 12.

36. *Олень, що крокує* — золоті нашивні бляшки, 9 екз. Пісочинський могильник, курган 8, поховання 1. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець третьої чверті — самий кінець IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 163). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 131, 163, фото 8, рис. 17: 5; 38: 2.

37. Олень, що крокує — золота нашивна бляшка (рис. 13: 1). Старомерчанський могильник, курган 6. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Остання третина IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 56). III ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 99). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 98, 152, рис. 12: 4. Фото В. М. Окатенка.

38. Олень, що крокує — золоті нашивні бляшки, 8 екз. (рис. 13: 2). Хут. Настільний, курган 1 групи 4, розкопки Д. І. Багалія 1903 р. Сучасні околиці с. Настеньківка Краснокутської селищної громади Богодухівського р-ну. IV ст. до н. е. (Багалей 1907, с. 378). **Джерело:** Багалей 1907, с. 374, рис. 102.

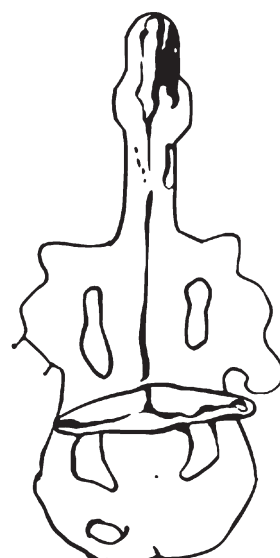
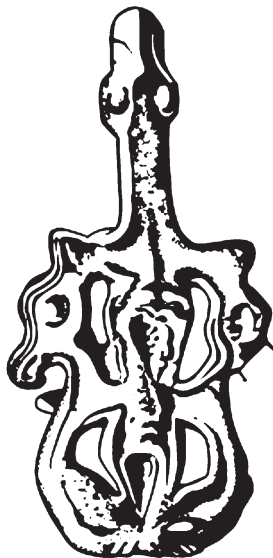
39. Олень у сцені переслідування — золота оббивка рукояті меча (рис. 12: 3). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 78). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 77—78, с. 160, рис. 20: 1. Фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої.

40. Протома оленя — бронзовий наносник (рис. 14). Люботинський могильник. Центральна група. Знахідка в міжкурганному просторі. Люботинська міська територіальна громада. V ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022, с. 40). **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2022, с. 40, рис. 1.

41. «Оленята» у геральдичній композиції — поясний або сагайдачний гачок. Старосалтівська селищна громада Чугуївського р-ну. Пізньоскіфський час (Гречко 2010, с. 147). **Джерело:** Гречко 2010, с. 265, рис. 118: 8.

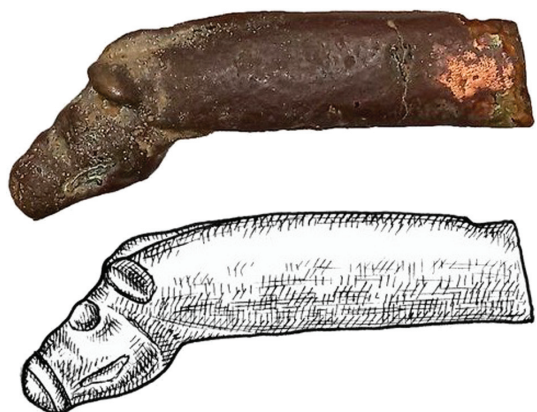
42. Лось у жертвній позі — бронзова бляха-деталь кінської вузди. Городище поблизу хут. Городище («городище Куколівського»), розкоп 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. V ст. до н. е. (Буйнов 2002, с. 9). **Джерело:** Буйнов 2001, с. 9, рис. 12: 15.

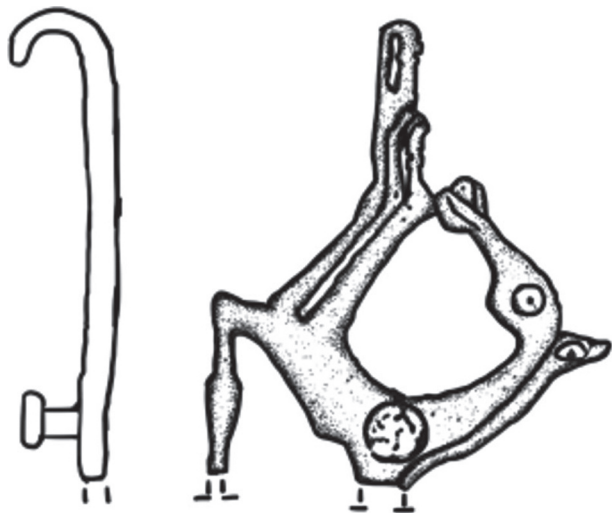
43. *Протома барана — бронзовий наносник* (рис. 15). Поселення Шовкова. Люботинська міська територіальна громада. Перша половина V ст. до н. е. **Джерело:** Музей Археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (№ 23001). Публікується вперше. Довжина — 6,2; висота — 4, довжина голови барана — 3,1; ширина — 3,9 см. Фото Р. В. Зимовця.

44. *Голова кабана — завершення обуху бронзового чекану* (рис. 16). Поселення біля с. Суха Гомільша, зольник у лісі. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. V ст. до н. е. **Джерело:** Зміївський краєзнавчий музей, інв. № 9901. Публікується вперше. Довжина обуху — 6,7; висота — 1,9; довжина голови кабана — 2; ширина — 1,7 см. Фото Р. В. Зимовця.

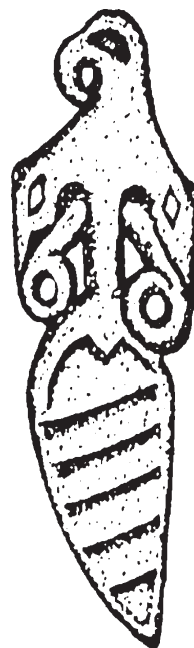

45. *Протома коня — поясний або сагайдачний гачок*. Околиці с. Шестакове. Старосалтівська селищна громада Чугуївського р-ну Харківський р-н. Пізньоскіфський час (Гречко 2010, с. 147). **Джерело:** Гречко 2010, с. 265, рис. 118: 9.

ОБРАЗИ ХИЖИХ ПТАХІВ

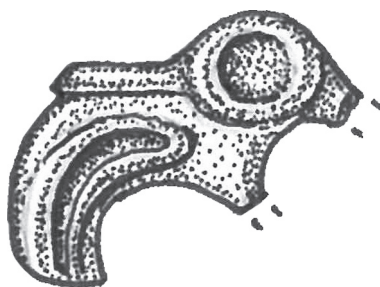
46. *Птах з розправленими крилами — бронзовий нащичник або налобник*. Старомерчанський могильник, курган 3, кінське поховання, другий вузничний набір. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Перша половина IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74). **Джерело:** Банудровський, Буйнов 2000, с. 74, 149, рис. 9: 3.

47. *Протома хижого птаха — бронзовий наносник*. Старомерчанський могильник, курган 3, кінське поховання, другий вузничний набір. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Перша половина IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74). **Джерело:** Банудровський, Буйнов 2000, с. 74, 149, рис. 9: 4.

48. *Протома хижого птаха — бронзова підвіска* (рис. 20: 2). Довжина: 2,1; висота: 1,6 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V—IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

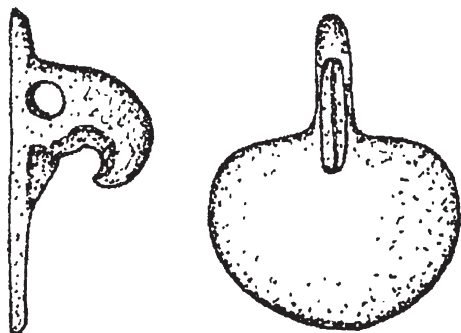

49. *Протома хижого птаха — бронзовий наносник*. Мала Рогозянка, курган 2 групи 1, другий вузничний набір. Золочівська громада Богодухівського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). **Джерело:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, 173, рис. 33: 8.

50. *Протома хижого птаха — бронзовий наносник*. Пісочинський могильник, курган 7. Пісо-

чинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Середина — друга половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 162). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 102, рис. 13: 1.

51. Голівки хижих птахів — закінчення бронзового псалія. Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 160). **Джерела:** Бабенко 2005, рис. 4: 5. Фото Р. В. Зимовця.

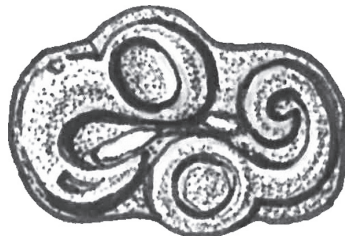
52. Голова хижого птаха — бронзова бляха (нащичник?) — деталь кінської вузди. Знайдена на території Васишівського лісництва. Безлюдівська селищна громада Харківського р-ну. Пізньоскіфський час. **Джерела:** Шрамко 1962, с. 208, рис. 79: 1. Інв. № МА ХНУ — ВН 2157. Фото С. А. Заднікова.

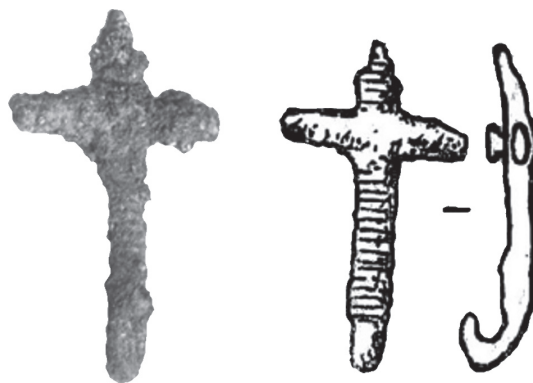
53. Голівки хижих птахів у перевернутій дзеркальній симетрії — бронзова бляха — деталь кінської вузди (рис. 17: 1). Виявлена у лісі напроти Коломацького городища. Коломацька селищна громада Богодухівського р-ну. V ст. до н. е. **Джерело:** Валківський краєзнавчий музей (інв. № 9432 Р 3397). Довжина — 2,2; висота — 1,5; висота петлі для кріплення — 1,1 см. Фото Р. В. Зимовця. Публікується вперше.

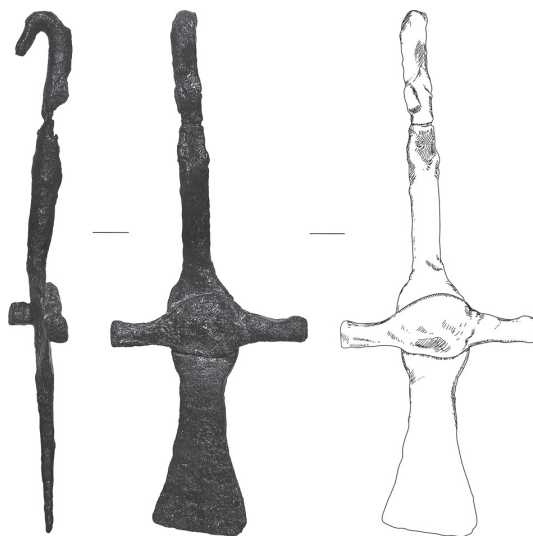
54. Голівки хижих птахів у перевернутій дзеркальній симетрії — бронзова бляха — деталь кінської вузди (рис. 17: 2). Довжина: 2,1; висота: 1,5; висота петлі зі зворотного боку: 0,7 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

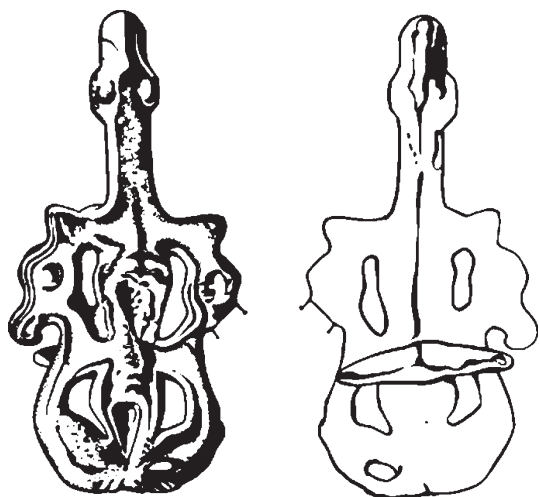
55. Стилїзована пташина голівка — поясний або сагайдачний гачок. Могильник біля с. Веселе, курган 4. Липецька сільська територіальна громада Харківського р-ну. Кінець IV — перша половина III ст. до н. е. **Джерело:** Шрамко 1978, с. 19, рис. 4.19: 4. Фото з архіву Б. А. Шрамка.

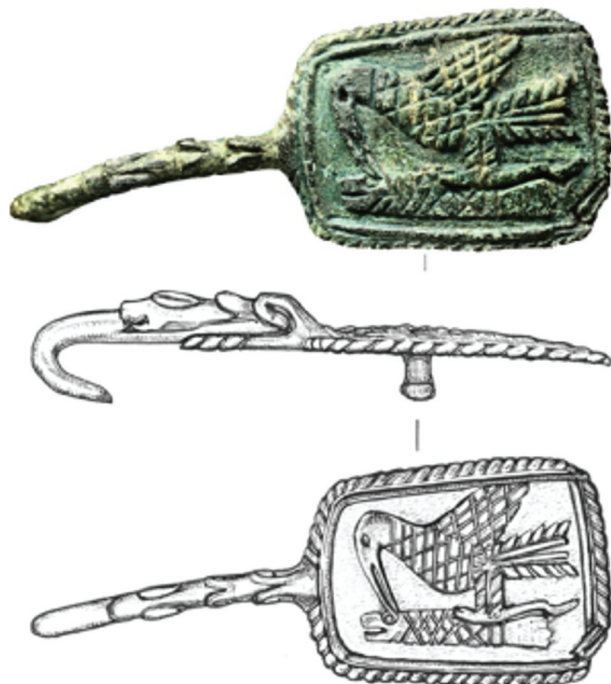
56. Стилїзована пташина голівка — поясний або сагайдачний гачок. Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Кінець IV — перша половина III ст. до н. е. **Джерела:** Бейдин, Григорьянц, Чаговец 2007, с. 171, рис. 1. Фото В. М. Окатенка.

57. Стилїзована пташина голівка — поясний або сагайдачний гачок. Старосалтівська селищна громада Чугуївського р-ну. Пізньоскіфський час. **Джерело:** Гречко 2010, с. 265, рис. 118: 8.

58. Птиця, що дзьобає та пазурить рибу та змію — поясний або сагайдачний гачок (рис. 19). Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1.

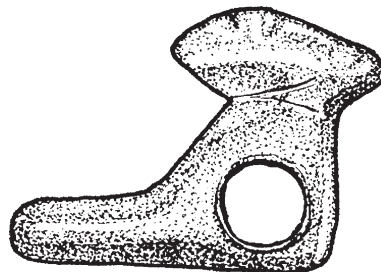

ОБРАЗ ГРИФОНІВ

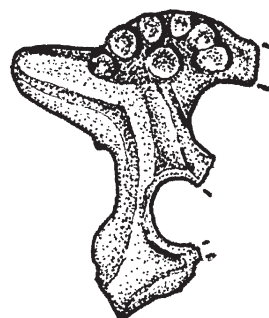
59. Протома грифона — бронзовий наносник. смт Пересічна, Дергачівського р-ну, зруйноване поховання на присадибній ділянці. V—IV ст. до н. е. (Бабенко 2004, с. 35). **Джерело:** Бабенко 2004, с. 34, рис. 4.

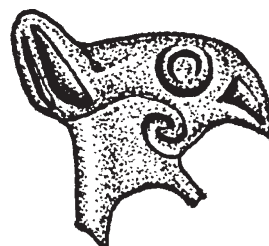
60. Протома грифона — бронзовий наносник (рис. 20: 1). Загальна довжина наносника: 3,4; висота — 2,4; довжина голови — 1; діаметр отвору — 0,7 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

61. Протома грифона — фрагмент бронзового наносника (рис. 20: 3). Довжина фрагменту голови, що зберігся: 2,5; висота: 3,3 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

62. Протома грифона — фрагмент бронзового наносника (рис. 20: 4). Довжина голови: 1,9; висота фрагменту, що зберігся: 2,2; діаметр отвору: 0,8 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V—IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

63. Грифони у геральдичній композиції — перехрестя меча (рис. 12: 4). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 77—78, 160, рис. 20: 1. **Джерело:** фото В. М. Окатенка.

64. Грифони у геральдичній композиції — золоті нашивні блишки, 2 екз. Хут. Настільний. Група 1, курган 4 з розкопок Д. І. Багалія 1907 р. Сучасні околиці с. Настеньківка Краснокутської селищної громади Богодухівського р-ну. IV ст. до н. е. (Бага-

лей 1907, с. 378). **Джерело:** Багалеї 1907, с. 374, рис. 101.

65. *Лежачий грифон — золоті нашивні бляшки, 8 екз.* Пісочинський могильник, курган 25. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — перша половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 133—134, фото 17; 2006, с. 79, рис. 1: 10, 11; 2012, с. 109, рис. 3.

66. *Лежачий грифон — золоті нашивні бляшки, 2 екз.* Пісочинський могильник, курган 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверті IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 133, фото 19; 2006, с. 79, рис. 1: 12.

67. *Лежачий грифон — золоті нашивні бляшки, 19 екз.* Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко

2005, с. 160). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 132, фото 4; 2006, с. 79, рис. 1: 9; 2012, с. 107, рис. 2.

68. *Грифон з піднятою лапою — золоті нашивні бляшки, 2 екз.* Пісочинський могильник, кургани 29, 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверті IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 133, фото 18. Бабенко 2006, с. 80, рис. 1: 14, 15.

69. *Грифон з піднятою лапою — медальон або підвіска.* Пісочинський могильник, курган 29. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверті IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерело:** Бабенко 2006, с. 79, рис. 1: 13.

ІНШІ ОБРАЗИ

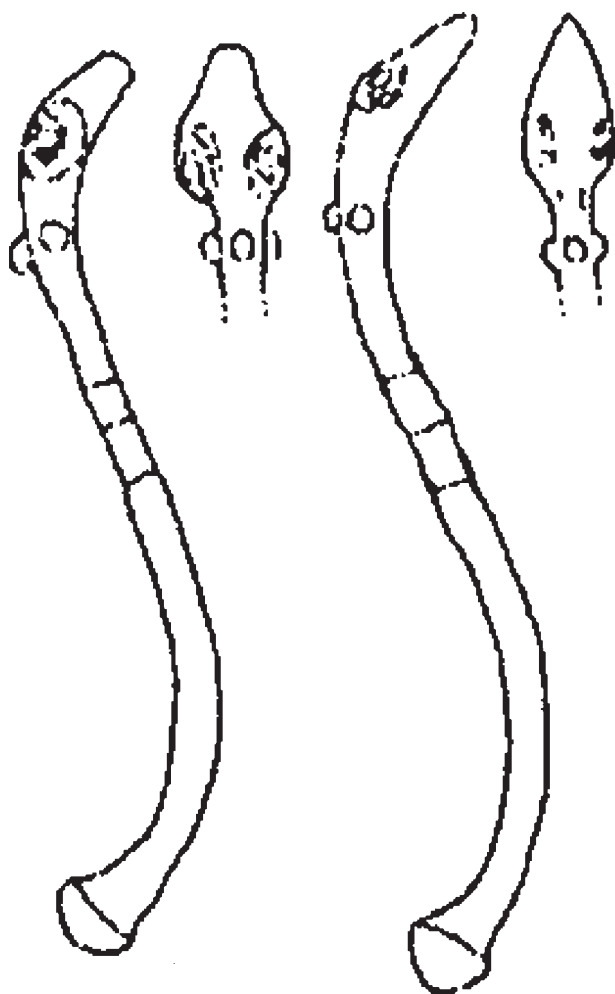
70. *Заяць — золоті нашивні бляшки, 14 екз.* Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 160). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 131—132, рис. 4: 13, фото 3.

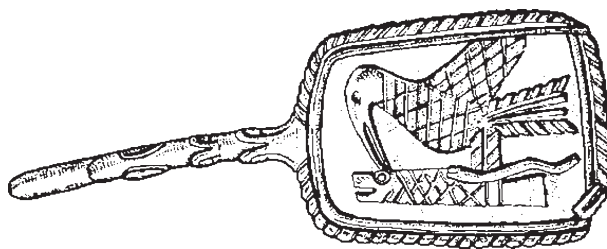
71. *Протома зайця* — бронзовий нахосник. Пісочинський могильник, курган 9. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — перша половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 164). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 103, рис. 20:14. Фото Р. В. Зимовця.

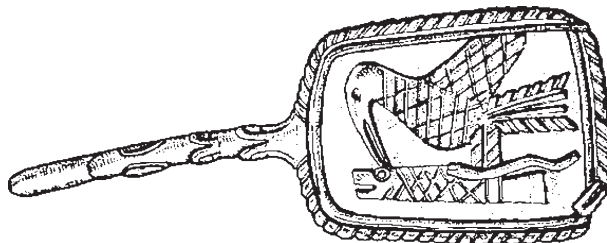
72. *Зміїні голівки* — закінчення бронзових псаліїв. Пісочинський могильник, курган 9. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — перша половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 164). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 57: 1; Бабенко 2005, с. 99, рис. 20: 10, 11; Могілов 2008, рис. 73: 1.

73. *Змія* — поясний або сагайдачний гачок. Околиці с. Черкаський Бишкін (рис. 19). Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1.

74. *Риба* — поясний або сагайдачний гачок. (рис. 19). Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1.

75. *Півник-гіпнокамп* — бронзова бляха-нащічник. Пісочинський могильник, курган 7. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 75). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 75, 198, рис. 57: 3; Бабенко 2005, с. 100, рис. 13: 2; Могілов 2008, рис. 106: 20. Фото Р. В. Зимовця.

76. *Півник-гіпнокамп* — бронзова бляха-нащічник (рис. 20: 8). Довжина фрагменту: 1,8; висота: 2,2; висота петлі зі зворотного боку: 0,5 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерела:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

77. Сфінкс — бронзове навершя. Семенівка, Дергачівський р-н (?). Середина IV ст. до н. е. (Бабенко 1998, с. 27). **Джерела:** Бабенко 1998; 2022, с. 219, рис. 2: 8.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-57.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 43-65.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2019. Грифон и змея в скифском искусстве. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 398-401.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Андрienко, В. П. 1978. Новые раскопки у с. Пожарная Балка. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 289.

Бабенко, Л. І. 1997. Кінь у поховальному обряді сіверськодонецького регіону у скіфський час. В: *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (наукові доповіді та повідомлення)*. П. Київ; Харків: Рідний край, с. 226-228.

Бабенко, Л. І. 1998. Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея. *Вісник Харківського державного університету*, 413: Історія, 30, с. 25-28.

Бабенко, Л. І. 2004. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної. *Археологія*, 3, с. 33-37.

Бабенко, Л. І. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л. І. 2006. Образи фантастичних істот у декорі одягу сіверськодонецького населення V—IV ст. до н. е. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. 5—6 грудня 2005 р. Київ: МІКУ, с. 76-81.

Бабенко, Л. І. 2012. Об одном иконографическом варианте образа грифона в греко-скифской торевтике. *Старожитності: Харківський історико-археологічний щорічник*, 11, с. 105-116.

Бабенко, Л. І. 2021. Курган 4 поблизу с. Веселе: етнокультурна характеристика пам'ятки. В: *Посохов, С. І. (ред.). Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого*. Харків: Котельва, с. 43-49.

Бабенко, Л. І. 2022. Скіфський розділ у структурі археологічної виставки 1942 р. у Харкові. В: *Двадцять восьми сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»*, присвяченої 100-річчю від дня смерті М. Ф. Сумцова. Харків, с. 171-183.

Бабенко, Л. І. 2022. Бутоны мирового дерева: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 215-237.

Багале́й, Д. И. 1907. Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 года. *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва, с. 369-378.

Бандуровский, А. В. 2002. Ольвия как один из центров производства изделий в зверином стиле. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 89-90.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Марковин, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* П. Нальчик: Эльбрус, с. 7-115.
- Бейдин, Г. В., Григорьянц, М. Н., Чаговец, С. А. 2007. Первые сарматы на Северском Донце. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, генеалогія, краєзнавство, археологія*, 6, с. 170-180.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из акташского могильника в восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-170.
- Бессонова, С. С. 2004. Крылатый конь — гиппокамп — морской конек и скифский Посейдон. *Старожитності степного Причорномор'я і Криму*, XI, с. 25-30.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Бокий, Н. М. 1971. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, с. 154-159.
- Братченко, С. Н., Швецов, М. Л., Дубовская, О. Р. 1989. Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца. *Советская археология*, 1, с. 170-177.
- Буйнов, Ю. В. 2002. *Отчет о раскопках городища скифского времени в урочище Городище Валковского района Харьковской области в 2001 году*. Харьков.
- Буйнов, Ю. В. 2003. *Отчет о раскопках памятников скифского периода в Валковском районе Харьковской области в 2002 году*. Харьков.
- Буйнов, Ю. В., Гречко, Д. С. 2005. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры). *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 13-17.
- Вальчак, С. Б. 1998. Предметы эпохи поздней бронзы — раннего железа из коллекций восточной Украины и их аналоги. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 19-22.
- Васильев, Ст. А. 2002. *Искусство древнего населения Волго-Камья в ананьинскую эпоху (истоки и формирование)*. Диссертация канд. ист. наук. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Вишневская, О. А. 1973. *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.* Труды Хорезмской археологическо-этнографической экспедиции, VIII. Москва: Наука.
- Вязьмитина, М. И., 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158-170.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Степные народы Евразии*, 1. Москва: Палеограф.
- Глебов, В. П. 2016. Пряжки с зооморфными изображениями в раннесарматской культуре нижнего подонья. В: Яблонский, Л. Т., Краева, Л. А. (ред.). *Константин Федорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии. Материалы IX Международной научной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории», посвященной 100-летию со дня рождения Константина Федоровича Смирнова*. Оренбург: ОГПУ, с. 69-79.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Гречко, Д. С., Каранух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum plus*, с. 245-261.
- Гуляев, В. И. 2009. «Престижные вещи» из среднедонских курганов скифского времени и проблема единой Скифии. В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Проблемы современной археологии. Сборник памяти В. А. Башилова*. Москва: Таус, с. 55-171.
- Гуляев, В. И. 2016. *Зооморфные металлические крючки скифского времени в Евразии: каталог и описание*. Москва: ИА РАН.
- Гуляев, В. И., Шевченко, А. А. 2022. *Сокровища скифских курганов Среднего Дона*. Москва: ИА РАН.
- Дашевская, О. Д. 1991. *Поздние скифы в Крыму. Свод археологических источников*, Д1-7. Москва: Наука.
- Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болтырик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72-97.
- Задніков, С. А. 2023. Нова знахідка зразка звіриного стилю з Харківщини. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Європи*. Харків: Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.
- Зимовец, Р. В. 2016. О локальных особенностях бронзовых буторелей в виде головы хищной птицы. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 76-88.
- Зимовец, Р. В., Окатенко, В. М. 2022. Наносник у вигляді протоми копитного з Люботинського могильника. В: *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 27 травня 2022 року*. Суми, с. 38-42.
- Зимовец, Р. В., Окатенко, В. М. 2023. Поясний гачок з Черкаського Бишкіну: унікальний артефакт скіфського часу з басейну Сіверського Дінця. В: *Археологія Північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 27 квітня 2023 р.* Суми, с. 40-49.
- Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Степные народы Евразии*, II. Москва: Палеограф.
- Ильинская, В. А. 1965. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. *Советская археология*, 1, с. 86-107.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 1992. «Петушки» — один из образов звериного стиля степной Скифии. В: *Граковские чтения на кафедре археологии МГУ 1989—1990 гг.* Москва: МГУ, с. 57-68.
- Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Дисс. д-ра ист. наук. Москва: ИА РАН.
- Канторович, А. Р. 2022. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах. 2*. Москва: МГУ.
- Ковпаненко, Г. Т., Яковенко, Э. В. 1973. Скифские курганы на юге Херсонщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 253-265.
- Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е. П. 1978. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 133-150.

- Колтухов, С. Г., Сенаторов, С. Н. 2016. *Скифы предгорного Крыма в VII—IV вв. до н. э. Курганы 1890—1892 и 1895 гг. (по материалам Н. И. Веселовского и Ю. А. Кулаковского)*. Симферополь.
- Коровина, А. А. 1957. К вопросу об изучении Семибратних курганов. *Советская археология*, 2, с. 174-187.
- Королькова, Е. Ф. 2006. *Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.
- Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалёв, Н. С. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.
- Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III века до н. э.* I. Москва: Индрик.
- Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 5-85.
- Либеров, П. Д. 1965. Памятники скифского времени на Среднем Дону. *Свод археологических источников*, Д1-31. Москва: Наука.
- Либеров, П. Д. 1976. Локальные особенности звериного стиля среднедонской культуры и отражение связей с внешним миром. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 138-146.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Махортих, С. В. 2006. Скифська вузда Перещепинського могильника. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 57-76.
- Махортих, С. В. 2019. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 470-482.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.
- Мозолевський, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Мурзін, В., Ролле, Р., Супруненко, О. 1999. *Більське Городище*. Київ; Гамбург; Полтава: Археологія.
- Новичихин, А. М. 2006. *Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников)*. Анапа: Сочинский государственный университет.
- Окatenко, В. Н. 2003. Некоторые результаты новых раскопок городища у хутора Городище. В: *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25—26 жовтня 2002 року*. Харків, с. 43-46.
- Окatenко, В. М., Буйнов, Ю. В. 2010. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика. *Археологія*, 1, с. 78-90.
- Окatenко, В. М., Могилов, О. Д. 2021. Знахідки кістяних псаліїв доби раннього заліза на Харківщині. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 98-106.
- Ольховський, В. С. 1999. О поясных крючках эпохи раннего железа. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблеми скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье: ЗапГУ, с. 90-96.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Онайко, Н. А. 1976. Звериный стиль и Античный мир Северного Причерноморья. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 66-73.
- Очир-Горяева, М. А. 2012. *Древние всадники степей Евразии*. Москва: Таус.
- Пеляшенко, К. Ю. 2018. Древности III—I вв. до н. э. Лесостепного Подонцовья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 204-218.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья. V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное-II. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 238-248.
- Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2004. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II (предварительная публикация). *Материалы и исследования по археологии России*, 6: Археологические памятники раннего железного века юга России, с. 179-210.
- Платар... 2004. *Платар. Колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут. Каталог*. Київ.
- Погребова, Н. Н. 1948. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики. *Краткие сообщения ИИМК*, XXII, с. 62-67.
- Полидович, Ю. Б. 1994. О мотиве свернувшегося хищника в скифском зверином стиле. *Российская археология*, 4, с. 63-78.
- Полидович, Ю. Б. 2012. Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования «звериного стиля»). В: *Иранский мир II—I тыс. до н. э. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Эдвина Арвидовича Грантовского и Дмитрия Сергеевича Раевского*, VI: 2—3 декабря 2013 года. Москва: ИВ РАН, с. 89-100.
- Полидович, Ю. Б. 2013. Унікальне зображення вовка з Середнього Подонцовья. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 220-224.
- Полидович, Ю. Б. 2014. Изображения на клинках кинжалов и мечей скифо-сакского времени. Восхождение к вершинам археологии. В: *Сборник материалов международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К. А. Акишева*. Алматы, с. 257-272.
- Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до ранне-средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 415-436.
- Пузикова, А. И. 2001. *Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: ИА РАН.
- Ростовцев, М. 1913. *Античная декоративная живопись на Юге России. Атлас*. Санкт-Петербург: ИАК.

- Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.* Москва: ИА РАН, с. 221-325.
- Силантьева, Л. Ф. 1959. *Некрополь Нимфея*. Материалы и исследования по археологии СССР, 69. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2016. Крестовидные крючки-застежки из скифских памятников Северного Причерноморья. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 304-316.
- Скорый, С. А. 1988. Основы археологического датирования Большого Рыжановского кургана. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, XIX, с. 119-137.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. Издание второе, дополненное, переработанное*. Полтава: Асми.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2021. Акинак с бутеролью из кургана близ Бельского городища. *Феномен Бельского городища 2020*, с. 111-119.
- Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.
- Сокровища... 1985. *Сокровища курганов Адыгеи. Каталог выставки*. Москва: Советский художник.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.
- Толочко, П. П., Мурзин, Ю. В. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг.
- Топал, Д. А. 2014. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка. *Stratum plus*, 3, с. 129-156.
- Фиалко, Е. С. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.
- Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е., 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-167.
- Шевченко, А. А., 2009. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.* Москва: ИА РАН, с. 26-111.
- Шилов, В. П. 1962. Золотой клад скифского кургана. В: Марков, С. М. (ред.). *Археологические раскопки на Дону*. Ростов-на-Дону, с. 52-69.
- Шкурко, А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 90-105.
- Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.
- Шрамко, Б. А. 1964. Поселения скифского часу біля станції Шовкова. *Археологія*, XVI, с. 181-190.
- Шрамко, Б. А. 1978. *Археологические исследования в зоне строительства Муромского водохранилища и оросительной системы в 1978 г. (заключительный отчет)*. Харьков.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 1994. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.
- Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ.
- Шрамко, И. Б. 1995. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 66-71.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007. Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр». *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 431-435.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2008. Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 146-163.
- Шрамко, И. Б. 2007. Поселения скифского часу «Саржин Яр». В: *Тринадцять Сумцовських читання. Матеріали наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини»*. 18 квітня 2007 р. Харків, с. 120-121.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007. *Звіт про розкопки на поселенні скифського часу «Саржин Яр» в 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/72.
- Яковенко, Э. В. 1976. Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 128-137.
- Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid 7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Shelekhan, O. 2022. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28, p. 291-342.

REFERENCES

- Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiya i khronografiya Prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, s. 43-57.
- Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiya Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Alekseev, A. Iu. 2006. Akinak ili makhaira? (mechi iz raskopok N. I. Veselovskogo u s. Shulgovki v 1891 g.). In: Petrenko, V. G., Yablonsky, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 43-65.
- Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Alekseev, A. Iu. 2019. Grifon i zmeia v skifskom iskusstve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), с. 398-401.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Andrienko, V. P. 1978. Novye raskopki u s. Pozharnaia Balka. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 g.*, s. 289.
- Babenko, L. I. 1997. Kin u pokhovalnomu obriadi siverskodonskoho rehionu u skifskiy chas. In: *VIII Vseukrainska naukova konferentsiia «Istorychne kraieznavstvo i kultura» (naukovi dopovidi ta povidomlennia)*. II. Kyiv; Kharkiv: Ridnyi kraj, s. 226-228.
- Babenko, L. I. 1998. Skifskoe bronzovoe navershie iz sobraniia Kharkovskogo istoricheskogo muzeia. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*, 413: Istoriia, 30, s. 25-28.
- Babenko, L. I. 2004. Kompleks rechei pokhovannia IV st. do n. e. bilia Peresichnoi. *Arkheolohiia*, 3, s. 33-37.

- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.
- Babenko, L. I. 2006. Obrazy fantastychnykh istot u dekorii odiahu siverskodonetskoho naselennia V—IV st. do n. e. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. 5—6 hrudnia 2005 r. Kyiv: MIKU, s. 76-81.
- Babenko, L. I. 2012. Ob odnom ikonograficheskomi variante obraza grifona v greko-skifskoi torevtike. *Starozhytnosti: Kharkivskii istoriko-arkheolohichnyi shchorichnyk*, 11, s. 105-116.
- Babenko, L. I. 2021. Kurhan 4 poblyzu s. Vesele: etnokulturna kharakterystyka pamiatky. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Borys Andriiovych Shramko: storinky biohrafi, pidsumky doslidzhen, spohady pro vchenoho*. Kharkiv: Kotelva, s. 43-49.
- Babenko, L. I. 2022. Skifskii rozdil u strukturi arkheolohichnoi vystavky 1942 r. u Kharkovi. In: *Dvadsat vosmi sumtsovskii chytannia. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii», prysviachenoi 100-richchiu vid dnia smerti M. F. Sumtsova*. Kharkiv, s. 171-183.
- Babenko, L. I. 2022. Butony mirovogo dereva: ob odnom tipe skifskikh navershi. *Stratum plus*, 3, s. 215-237.
- Bagalei, D. I. 1907. Raskopka kurganov v Valkovskom i Bogodukhovskom uездakh Kharkovskoi gub. letom 1903 goda. *Trudy XIII Arkheologicheskogo siezda*. 1. Moskva, s. 369-378.
- Bandurovskii, A. V. 2002. Olvyia kak ody n yz tsentrov proyzvodstva yzdeliy v zverynom style. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 89-90.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Markovin, V. I. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* II. Nalchik: Elbrus, s. 7-115.
- Beidin, G. V., Grigoriants, M. N., Chagovets, S. A. 2007. Pervye sarmaty na Severskom Dontse. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Istoriia, henealohiia, kraieznavstvo, arkheolohiia*, 6, s. 170-180.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebenie skifskogo voyna iz aktashkogo mogilnika v vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 158-170.
- Bessonova, S. S. 2004. Krylatyi kon — gippokamp — morskoi konek i skifskii Poseidon. *Starozhytnosti stepnogo Prychornomor'ia i Krymu*, XI, s. 25-30.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kiev; Krakov.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.
- Bokii, N. M. 1971. Arkheologicheskie raboty na Kirovogradshchine v 1968 godu. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968 g.*, s. 154-159.
- Bratchenko, S. N., Shvetsov, M. L., Dubovskaia, O. R. 1989. Kurgan IV v. do n. e. v basseine Severskogo Donta. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 170-177.
- Buinov, Iu. V. 2002. *Otchet o raskopkakh gorodishcha skifskogo vremeni v urochishche Gorodishche Valkovskogo raiona Kharkovskoi oblasti v 2001 godu*. Kharkov.
- Buinov, Iu. V. 2003. *Otchet o raskopkakh pamiatnikov skifskogo perioda v Valkovskom raione Kharkovskoi oblasti v 2002 godu*. Kharkov.
- Buinov, Iu. V., Grechko, D. S. 2005. Nekotorye itogi raskopok gorodishcha v urochishche Gorodishche (k voprosu ob istoricheskikh sudbakh plemen bondarikhinskoi kultury). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 13-17.
- Valchak, S. B. 1998. Predmety epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza iz kollektsii vostochnoi Ukrainy i ikh analogi. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 19-22.
- Vasilev, St. A. 2002. *Iskusstvo drevnego naseleniia Volgokamia v ananinsku epokhu (istoki i formirovanie)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Vishnevskaja, O. A. 1973. *Kultura sakskikh plemen nizovev Syrdari v VII—V vv. do n. e.* Trudy Khorezmskoi arkheologoetnograficheskoi ekspeditsii, VIII. Moskva: Nauka.
- Viazmitina, M. I. 1963. Rannie pamiatniki skifskogo zverinogo stilja. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 158-170.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Stepnye narody Evrazii, 1. Moskva: Paleograf.
- Glebov, V. P. 2016. Priazhki s zoomorfnymi izobrazheniia v rannesarmatskoi kulture nizhnego podonia. In: Yablonsky, L. T., Kraeva, L. A. (eds.). *Konstantin Fedorovich Smirnov i sovremennye problemy sarmatskoi arkheologii. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii», posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Konstantina Fedorovicha Smirnova*. Orenburg: OGPU, s. 69-79.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Grechko, D. S., Karanukh, E. G. 2011. Nekotorye voprosy etnokulturnoi istorii iuga Vostochnoi Evropy kontsa skifskogo perioda. *Stratum plus*, s. 245-261.
- Guliaev, V. I. 2009. «Prestizhnye veshchi» iz srednedonskikh kurganov skifskogo vremeni i problema edinoi Skifii. In: Moshkova, M. G. (ed.). *Problemy sovremennoi arkheologii. Sbornik pamiaty V. A. Bashilova*. Moskva: Taus, s. 55-171.
- Guliaev, V. I. 2016. *Zoomorfnye metallicheskie kriuchki skifskogo vremeni v Evrazii: katalog i opisanie*. Moskva: IA RAN.
- Guliaev, V. I., Shevchenko, A. A. 2022. *Sokrovishcha skifskikh kurganov Srednego Dona*. Moskva: IA RAN.
- Dashevskaja, O. D. 1991. *Pozdnie skify v Krymu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-7. Moskva: Nauka.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (eds.). *Kurgany stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 72-97.
- Zadnikov, S. A. 2023. Nova znakhidka zrazka zvirynoho stilju z Kharkivshchyny. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskiy, V. (eds.). *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan.
- Zimovets, R. V. 2016. O lokalnykh osobennostiakh bronzovykh buterolei v vide golovy khishchnoi ptitsy. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 76-88.
- Zymovets, R. V., Okatenko, V. M. 2022. Nanosnyk u vyhladi protomy kopytnoho z Liubotynskoho mohylnya. In: *Arkheolohiia Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy III vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. 27 travnia 2022 roku*. Sumy, s. 38-42.
- Zymovets, R. V., Okatenko, V. M. 2023. Poiasnyi hachok z Cherkaskoho Byshkynu: unikalnyi artefakt skifskoho chasu z baseinu Siverskoho Dintsia. In: *Arkheolohiia Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. 27 kvitnia 2023 r.* Sumy, s. 40-49.
- Ivanikh, A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify*. Stepnye narody Evrazii, II. Moskva: Paleograf.
- Ilinskaia, V. A. 1965. Nekotorye motivy ranneskifskogo zverinogo stilja. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 86-107.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 1992. «Petushki» — odin iz obrazov zverinogo stilja stepnoi Skifii. In: *Grakovskie chteniia na katedre arkheologii MGU 1989—1990 gg.* Moskva: MGU, s. 57-68.
- Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Diss. d-ra ist. nauk. Moskva: IA RAN.
- Kantorovich, A. R. 2022. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilja Vostochnoi Evropy (klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia)*: v dvukh tomakh. 2. Moskva: MGU.
- Kovpanenko, G. T., Iakovenko, E. V. 1973. Skifskie kurgany na iuge Khersonshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 253-265.
- Kovpanenko, G. T., Buniatian, E. P. 1978. Skifskie kurgany u s. Kovalevka Nikolaevskoi oblasti. In: Gening, V. F.

- (ed.). *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 133-150.
- Koltukhov, S. G., Senatorov, S. N. 2016. *Skify predgornogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. Kurgany 1890—1892 i 1895 gg. (po materialam N. I. Veselovskogo i Iu. A. Kulakovskogo)*. Simferopol.
- Korovina, A. A. 1957. K voprosu ob izuchenii Semibratnikh kurganov. *Sovetskaiia arkhologiia*, 2, s. 174-187.
- Korolkova, E. F. 2006. *Zverinyi stil Evrazii. Iskustvo plemen Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia v skifskuiu epokhu (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.
- Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. S. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifi VI—III veka do n. e. I*. Moskva: Indrik.
- Liberov, P. D. 1962. Pamiatniki skifskogo vremeni basseina Severskogo Dontsa. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 113, s. 5-85.
- Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu*. Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.
- Liberov, P. D. 1976. Lokalnye osobennosti zverinogo stilia srednedonskoi kultury i otrazhenie svyazei s vneshnim mirom. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 138-146.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Makhortkykh, S. V. 2006. Skifska vuzda Pereshchepynskoho mohylnya. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilskhe horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 57-76.
- Makhortkykh, S. V. 2019. Zolotyie nakladki na dereviannye sosudy iz Pereshchepinskogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 470-482.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: IA NAN Ukrainy.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Murzin, V., Rolle, R., Suprunenko, O. 1999. *Bilskhe Horodyshche*. Kyiv; Hamburh; Poltava: Arkheolohiia.
- Novichikhin, A. M. 2006. *Naselenie Zapadnogo Zakubania v pervoi polovine I tysiacheletia do n. e. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Anapa: Sochinskii gosudarstvennyi universitet.
- Okatenko, V. N. 2003. Nekotorye rezultaty novykh raskopok gorodishcha u khutora Gorodishche. In: *Problemy istorii ta arkhelohii Ukrainy. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 100-richchia XII Arkheolohichnoh oz'izdu v m. Kharkovi 25—26 zhovtnia 2002 roku*. Kharkiv, s. 43-46.
- Okatenko, V. M., Buinov, Yu. V. 2010. Kurhan z pokhovaniamy skifskoho typu bilia Staroho Merchyka. *Arkheolohiia*, 1, s. 78-90.
- Okatenko, V. M., Mohylov, O. D. 2021. Znakhidky kistianykh psaliiv doby rannoho zaliza na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), s. 98-106.
- Olkhovskii, V. S. 1999. O poiasnykh kriuchkakh epokhi rannego zheleza. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkhelohii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe: ZapGU, s. 90-96.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Onaiko, N. A. 1976. Zverinyi stil i Antichnyi mir Severnogo Prichernomoria. In: Melyukva, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Yevrazii*. Moskva: Nauka, s. 66-73.
- Ochir-Goriaeva, M. A. 2012. *Drevnie vsadniki stepei Evrazii*. Moskva: Taus.
- Peliashenko, K. Iu. 2018. Drevnosti III—I vv. do n. e. Lesostepnogo Podontsovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 204-218.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprovia. V—III vv. do n. e.* Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifi VII—III vv. do n. e.* Svod arkhologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. Khronologiia tsentralnoi grupy kurganov mogilnika Novozavedennoe-II. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiia, antropologiia i arkhologiia*. Moskva: IA RAN, s. 238-248.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2004. Pogrebenie znatnoi skifianki iz mogilnika Novozavedennoe II (predvaritelnaia publikatsiia). *Materialy i issledovaniia po arkhelohii Rossii*, 6: Arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznoho veka iuga Rossii, s. 179-210.
- Platar... 2004. *Platar. Kolektsiia predmetiv starovyny rodyn Platonovykh i Tarut*. Kataloh. Kyiv.
- Pogrebova, N. N. 1948. Grifon v iskusstve Severnogo Prichernomoria v epokhu arkhaiki. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XXII, s. 62-67.
- Polidovich, Iu. B. 1994. O motive svernuvshegosia khishchnika v skifskom zverinom stile. *Rossiiskaia arkhologiia*, 4, s. 63-78.
- Polidovich, Iu. B. 2012. Melgunovskii tip izobrazheniia ptits v skifskom iskusstve (k voprosu o nachalnom etape formirovaniia «zverinogo stilia»). In: *Iranskii mir II—I tys. do n. e. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati Edvina Arvidovicha Grantovskogo i Dmitriia Sergeevicha Raevskogo, VI: 2—3 dekabria 2013 goda*. Moskva: IV RAN, s. 89-100.
- Polidovich, Yu. B. 2013. Unikalne zobrazhennia vovka z Serednoho Podontsovia. *Donetskyi arkhelohichnyi zbirnyk*, 17, s. 220-224.
- Polidovich, Iu. B. 2014. Izobrazheniia na klinkakh kinzhalov i mechei skifo-sakskogo vremeni. Voskhodzenie k vershinam arkhelohii. In: *Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana», posviashchennoi 90-letiiu so dnia rozhdeniia K. A. Akisheva*. Almaty, s. 257-272.
- Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannegosrednevekovia. Pamiati Valerii Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 415-436.
- Puzikova, A. I. 2001. *Kurgannyie mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moskva: IA RAN.
- Rostovtsev, M. 1913. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na Iuge Rossii*. Atlas. Sankt-Peterburg: IAK.
- Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arkhelohicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkhelohicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moskva: IA RAN, s. 221-325.
- Silanteva, L. F. 1959. *Nekropol Nimfeia*. Materialy i issledovaniia po arkhelohii SSSR, 69. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2016. Krestovidnye kriuchkizastezhki iz skifskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 304-316.
- Skoryi, S. A. 1988. Osnovy arkhelohicheskogo datirovaniia Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego osrodka archeologicznego*, XIX, s. 119-137.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2021. *Skifskie drevnosti Kryma. Materialy odnoi kollektsii. Izdanie vtore, dopolnennoe, pererabotannoe*. Poltava: Asmi.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Okatenko, V. N. 2021. Akinak s buteroliu iz kurgana bliz Belskogo gorodishcha. *Fenomen Bilskogo gorodishcha 2020*, s. 111-119.
- Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov*. Moskva: Nauka.
- Sokrovishcha... 1985. *Sokrovishcha kurganov Adygei. Katalog vystavki*. Moskva: Sovetskii khudozhnik.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Tolochko, P. P., Murzin, Yu. V. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezviih.

Topal, D. A. 2014. Finalnaia liniia razvitiia mechei klasicheskoi Skifii. Sootnoshenie tipov Chertomlyk i Shulgovka. *Stratum plus*, 3, s. 129-156.

Fialko, E. S. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-18.

Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E., 1988. Pogrebenie zhritsy iz Berdianskogo kurgana. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 149-167.

Shevchenko, A. A., 2009. Novye materialy k izucheniiu kurgannogo mogilnika skifskogo vremeni Kolbino I na Srednem Donu. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiya Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moskva: IA RAN, s. 26-111.

Shilov, V. P. 1962. *Zolotoi klad skifskogo kurgana*. In: Markov, S. M. (ed.). *Arkheologicheskie raskopki na Donu*. Rostov-na-Donu, s. 52-69.

Shkurko, A. I. O lokalnykh razlichiiakh v iskusstve Lesostepnoi Skifii. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 90-105.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkov: KhGU.

Shramko, B. A. 1964. Poselennia skifskogo chasu bilia stantsii Shovkova. *Arkheolohiia*, XVI, s. 181-190.

Shramko, B. A. 1978. *Arkheologicheskie issledovaniia v zone stroitelstva Muromskogo vodokhranilishcha i orositelnoi sistemy v 1978 g. (zakliuchitelnyi otchet)*. Kharkov.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1994. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bilska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-133.

Shramko, B. A. 1998. *Liubotinskoe gorodishche*. In: Buinov, Iu. V. (ed.). *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov: Region-inform.

Shramko, I. B. 1995. Kratkie itogi issledovaniia na Zapadnom ukreplenii Belskogo gorodishcha v 1994 g. *Poltavskii arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 66-71.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Iu. 2007. Okhranye issledovaniia poseleniia skifskogo vremeni «Sarzhin Iar». *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 431-435.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Iu. 2008. Novye issledovaniia pamiatnikov skifskogo vremeni na Kharkovshchine. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkov: Kursor, s. 146-163.

Shramko, I. B. 2007. Poselennia skifskogo chasu «Sarzhyn Yar». In: *Trynadtsiati Sumtsovski chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Suchasnyi muzeinyi zaklad: problemy vyvchennia, zberezheniia ta populiaryzatsii natsionalnoi istoriko-kulturnoi spadshchyny»*. 18 kvitnia 2007 r. Kharkiv, s. 120-121.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Yu. 2007. *Zvit pro rozkopky na poselenni skifskogo chasu «Sarzhyn Yar» v 2006 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/72.

Iakovenko, E. V. 1976. Predmety zverinogo stilja v ranne-skifskikh pamiatnikakh Kryma. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 128-137.

Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid 7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shelekhan, O. 2022. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28, p. 291-342.

V. Okatenko, R. Zimovets

SCYTHIAN ANIMAL STYLE OF SIVERSKI DINETS BASIN

The paper is focused on the Scythian animal style of the Siverskyi Donets basin (modern Kharkiv region of Ukraine). The authors managed to take into account 62 original images made in the traditions of the animal style, which decorate 55 objects — ceremonial weapons, horse equipment, costume details, cult and ritual objects. 17 images convey the image of a bird of prey, 16 — ungulates, 14 — predators; 4 images reproduce the limbs of predators, 5 — the image of a griffin; other images include hares, snakes, fish, and a hippocampus (6 images). A number of new artefacts that have not been published before are introduced into scientific circulation. The authors come to the conclusion about the derivative nature of the animal style of the Siverskyi Donets basin of the archaic period. The analysis of analogies points to the Vorskla basin as the territory from which the Scythian animal style spread to the Siverskyi Donets. A regional feature of the archaic and early classical period is the original embodiment of images in bone and a relatively large number of bird head images on the grips of iron knives. In classical times, the animalistic style of Siverskyi Donets reflects the general trends characteristic of Scythia, in particular the appearance of new images and decorative techniques. The image of a deer is gaining particular popularity, some images of which have clearly local features (deer in stride). Some of the images (mainly those related to horse harness) — a curled-up wolf predator, the face of a feline predator, the limbs of predators, protomes of birds and ungulates — are characterized by traditional features of Scythian art itself. But most of the images embodied in precious metals (deer, griffin, feline predator, hare) are significantly influenced by the Hellenic-Scythian artistic tradition, which, however, did not eliminate the original elements of the Scythian animal style itself.

Keywords: Scythian Animal Style, North Donetsk Forest-Steppe, Scythian Culture, Dnieper Forest-Steppe Left-bank Ukraine.

Одержано 1.06.2024

ЗИМОВЕЦЬ Роман, кандидат філософських наук, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

ZYMOVETS Roman, Ph. D. on Philosophy, Grygory Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6045-6374, e-mail: romanzi-movets@gmail.com.

ОКАТЕНКО Віталій, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Харків, Україна.

OKATENKO Vitalii, Archaeological Surveillance Service of Ukraine, Institute of the Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9406-9353, e-mail: okatenkovitalij@gmail.com; oasu.kharkiv@gmail.com.